wetenschapswinkel exemplaar

Wetenschapswinkel

rapport

PLURIACTIVITEIT, VROUWEN EN VERNIEUWING

Bettina Bock

143

afdeling kennisbemiddeling Landbouwuniversiteit Wageningen

PLURIACTIVITEIT, VROUWEN EN VERNIEUWING

Verslag van het eerste deel van het onderzoek 'Vrouwen en vernieuwing van landbouw en platteland'

Publicatienummer 143

Bettina Bock

Wageningen, augustus 1997

Afd. Kennisbemiddeling
Fonds Wetenschapswinkel
Postbus 9101
6700 HB Wageningen
0317 484661/483908

Fonds Wetenschapswinkel is onderdeel van de afdeling Kennisbemiddeling Landbouwuniversiteit Wageningen. Organisaties die niet beschikken over de middelen om zelf onderzoek te laten uitvoeren kunnen hier aanvragen indienen. Fonds Wetenschapswinkel bemiddelt en stelt financiën beschikbaar. De aanvragen moeten passen in het centrale thema van de Landbouwuniversiteit: landbouw, milieu, natuur en voeding.

Departement Sociale Wetenschappen
Leerstoelgroep Sociologie
Hollandseweg 1
6706 KN Wageningen
0317-484452

De leerstoelgroep Sociologie vormt een onderdeel van de Landbouwuniversiteit Wageningen en houdt zich bezig met onderwijs en onderzoek op het terrein van de sociologie.

W 36636

Pluriactiviteit, vrouwen en verniewing:

Verslag van het eerste deel van het onderzoek 'Vrouwen en verniewing van landbouw en platteland'

Bettina Bock

Departement Sociale Wetenschappen, Leerstoelgroep Sociologie / Afdeling Kennisbemiddeling
Landbouwuniversiteit (nr. 143)

ISBN 90-6754-504-X

Trefw.: pluriactiviteit, vrouwen, verniewing

omslag : Bas Holtzer

druk : Ernsting., Wageningen

prijs : *f* 15,-

WOORD VOORAF

Agrarische en andere plattelandsvrouwen kunnen een belangrijke rol spelen in het proces van plattelandsvernieuwing. Resultaten van recent onderzoek laten veelbelovende perspectieven zien. Vrouwen zijn vaak de stuwende kracht achter vernieuwingen die leiden tot onder meer nieuwe bronnen van inkomsten, uitbreiding van arbeidsplaatsen en verweving van landbouw, natuurbeheer en recreatie.

Noodzakelijk is echter meer informatie te verzamelen teneinde de factoren op te sporen die de actieve participatie van vrouwen aan het proces van plattelandsvernieuwing stimuleren. Het ontwikkelen van een geschikt beleidsinstrumentarium en goede samenwerkingsverbanden zijn evenzeer van belang. Ten derde moeten theoretische concepten ontwikkeld worden die de rol die vrouwen spelen in de ontwikkeling van het Europees platteland, kunnen verklaren.

Daarvoor heeft de Landbouwuniversiteit een onderzoek gestart. De leerstoelgroep Rurale Sociologie en Fonds Wetenschapswinkel van de Landbouwuniversiteit hebben het initiatief genomen. Deze hebben enkele organisaties bereid gevonden om op te treden als opdrachtgever en/of financier. Deze organisaties zijn:
Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, de Nederlandse Bond van Plattelandsvrouwen, Rabobank Nederland, de Koninklijke Nederlandsche Heidemaatschappij en de Provincie Gelderland.

De onderzoekster is ir. Bettina Bock, werkzaam bij het Departement Sociale Wetenschappen, leerstoelgroep Rurale Sociologie. De wetenschappelijke begeleiding is in handen van prof dr ir J.D. van der Ploeg.

Het onderzoek 'Vrouwen en vernieuwing van landbouw en platteland' omvat drie deelonderzoeken. In dit rapport presenteert de onderzoekster de resultaten van het eerste onderzoek waarin de vernieuwende activiteiten van vrouwen rondom het agrarisch bedrijf centraal staan. Omdat er grote vraag is naar de kennis die in deze onderzoeksfase is verzameld, hebben we besloten, met instemming van de klankbordgroep, deze resultaten in een beperkte oplage te publiceren.

Het onderzoek heeft een maatschappijgericht karakter. Inbreng van vertegenwoordigers van organisaties uit de praktijk is hierbij onmisbaar. Ter begeleiding van dit onderzoek is daarom een klankbordgroep ingesteld waarin op persoonlijke titel vertegenwoordigers van de drie plattelandsvrouwenorganisaties, het Nederlands Agrarische Jongeren Kontakt, de Land- en Tuinbouw Organisatie Nederland en vertegenwoordigers van de financierende organisaties zitting hebben.

De klankbordgroep is als volgt samengesteld:

mw drs T. Gasser	Ministerie LNV, Directie Groene Ruimte
dhr ir G. Hoitink	Koninklijke Nederlandsche Heidemaatschappij
mw M. Gorte	Nederlandse Bond van Plattelandsvrouwen
mw H. van der Werf	Nederlands Agrarisch Jongeren Kontakt
mw M. Kessels-van Wylick	Katholieke Plattelandsvrouwen Nederland
mw H. van Zandbergen-Borren	Christelijke Plattelandsvrouwen Bond
mw T. Waal-Francis	Land- en Tuinbouw Organisatie Nederland

We danken de leden van de klankbordgroep en de financierende organisaties voor hun stimulerende bijdrage aan het onderzoeksproject. We danken vooral de onderzoekster voor haar voortvarende aanpak in de eerste fase van dit project.

prof dr ir J D van der Ploeg
wetenschappelijk begeleider

mw drs J Hobbelink
voorzitter klankbordgroep

Inhoudsopgave

		pag.
	Woord Vooraf	
1	**Inleiding**	**1**
2	**Centrale begrippen en theoretisch kader**	**7**
3	**Het vernieuwingsproces: doeleinden, kosten en baten**	**13**
	3.1 De start	**13**
	3.1.1 Doeleinden	**14**
	3.1.2 Afweging van kosten en baten	**17**
	3.2 Keuze en opzet van een specifieke activiteit	**20**
	3.3 Verdere ontwikkeling	**22**
	3.4 Rentabiliteit: balans tussen kosten en baten	**24**
	3.4.1 Tevredenheid	**24**
	3.4.2 Gerealiseerd inkomen	**28**
	3.4.3 Rentabiliteit	**29**
	3.5 Conclusie	**32**
4	**De vernieuwende vrouwen: hulpbronnen en belemmeringen**	**35**
	4.1 Persoonlijke kenmerken	**35**
	4.1.1 Opleiding, agrarische achtergrond en werkervaring	**35**
	4.1.2 Levensfase	**37**
	4.1.3 Verdeling huishoudelijk werk en zorg voor kinderen	**38**
	4.1.4 Conclusie	**40**
	4.2 Bedrijfskenmerken	**41**
	4.2.1 Het bedrijf	**41**
	4.2.2 Positie op het bedrijf	**44**
	4.2.3 Beschikbare arbeid op het bedrijf	**47**
	4.2.4 Conclusie	**49**
	4.3 Normen en waarden	**50**
	4.3.1 Huishouden en gezin	**50**
	4.3.2 Betaald werk	**52**
	4.3.3 Positie op het bedrijf	**53**
	4.3.4 Conclusie	**54**
	4.4 Conclusie	**55**

5 Het vernieuwingspotentieel: voorbij het eigen bedrijf **57**
5.1 Toekomst van het eigen bedrijf **57**
5.2 Toekomst van de Nederlandse land- en tuinbouw **60**
5.3 Voorkeur voor bedrijfsvoering en bedrijfsgrootte **64**
5.3.1 Eigen voorkeur **64**
5.3.2 Verschillen tussen vrouwen en mannen **66**

5.4 Conclusie **67**

6 Samenvatting en conclusies **69**

Literatuur **75**

Bijlage 1 **77**
Bijlage 2 **80**
Bijlage 3 **81**
Bijlage 4 **85**

Hoofdstuk 1
Inleiding

Het onderzoeksproject 'Vrouwen en vernieuwing van landbouw en platteland'

In overleg met het Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, de Heidemaatschappij en de Nederlandse Bond van Plattelandsvrouwen is in het voorjaar 1996 een voorstel opgesteld voor een tweejarig onderzoek naar de bijdrage van agrarische en ander plattelandsvrouwen aan de vernieuwing van het Nederlandse platteland. Dit onderzoeksproject, met de titel 'Vrouwen en vernieuwing van landbouw en platteland', heeft tot doel meer inzicht te verschaffen in de factoren die de participatie van vrouwen aan het proces van plattelandsvernieuwing beïnvloeden.[1]

Plattelandsontwikkeling is een complex proces en om goed te begrijpen waar stimulansen en barrières voor vrouwen liggen, is het noodzakelijk om de bijdrage van vrouwen op verschillende niveaus te onderzoeken. Tot nu toe is de aandacht vooral gericht op de economische activiteiten van individuele agrarische vrouwen. De gemeenschappelijke activiteiten van vrouwen zijn daardoor onderbelicht gebleven, evenals de activiteiten van niet-agrarische plattelandsvrouwen. Plattelandsvernieuwing heeft ook belangrijke politieke implicaties. De bedoeling is dat de plattelandsbewoners direct betrokken zijn bij de herinrichting van 'hun' gebieden. Er zijn nieuwe structuren geschapen om de inspraak vorm te geven, en er zijn nieuwe vormen van financiering gerealiseerd. Het is belangrijk om vast te stellen in hoeverre vrouwen hiervan gebruik kunnen maken en op politiek niveau de mogelijkheid hebben (en nemen) mee te denken en te praten over de toekomst van het landelijk gebied.

Binnen het onderzoeksproject vinden drie afzonderlijke onderzoeken plaats die zich richten op drie niveaus van participatie:

1. Nieuwe economische activiteiten van individuele (agrarische) vrouwen rondom het eigen bedrijf;
2. samenwerking en gemeenschappelijke activiteiten van (agrarische en/of andere) plattelandsvrouwen op het terrein van plattelandsvernieuwing;
3. participatie van (agrarische en/of andere) plattelandsvrouwen aan de politieke processen rondom plattelandsvernieuwing.

In het voorliggende rapport worden de resultaten van het eerste onderzoek gepresenteerd. Het tweede onderzoek is net afgesloten en het derde gaat in september van start. Het gehele onderzoeksproject loopt tot september 1998. Vanwege de actualiteit van het onderwerp en de grote belangstelling vanuit de doelgroep en de betrokken organisaties is in overleg met de klankbordgroep ervoor gekozen om de resultaten van het eerste onderzoek apart te publiceren. Het is op dit moment nog niet bekend of ook de tussentijdse verslagen van de andere onderzoeken apart zullen verschijnen.

---

[1] Opdrachtgevers en financiers zijn, evenals de leden van de klankbordgroep vermeld in het Woord Vooraf.

Het eerste onderzoek 'Pluriactiviteit, vrouwen en vernieuwing'

In het proces van plattelandsvernieuwing nemen het ontwikkelen van nieuwe activiteiten en de verbreding van het agrarisch bedrijf een centrale plaats in. Zo worden nieuwe bronnen van inkomsten gecreëerd en vaak vindt er ook een inhoudelijke vernieuwing van het bedrijf plaats. De 'nieuwe' agrarische ondernemer of onderneemster richt zich niet meer uitsluitend op de primaire productie, maar ziet en benut eveneens kansen in de verwerking en directe vermarkting van agrarische producten, het beheer en onderhoud van natuur- en landschap en/of de dienstverlening in het kader van toerisme en recreatie.
Recent onderzoek heeft laten zien dat vrouwen een belangrijke rol spelen bij het ontwikkelen van nieuwe activiteiten rondom het eigen bedrijf (Klaver & Hendrikse, 1995 a/b; Bock, 1996). Zij nemen vaak het initiatief en dragen de verantwoordelijkheid voor deze 'tweede takken'. Veel activiteiten komen voort uit wat traditioneel het vrouwelijke domein was: verwerking van producten, zorg voor huishouden en gezin. Als vanzelfsprekend komt de verantwoordelijkheid voor 'nevenactiviteiten' bij vrouwen te liggen omdat het daarmee verbonden werk inhoudelijk en organisatorisch makkelijk in te passen lijkt in hun werk 'voor' en 'achter'.

Het ontwikkelen van nieuwe activiteiten rondom het eigen bedrijf is één mogelijkheid om extra inkomen te scheppen, een baan buiten het bedrijf zoeken of aanhouden een andere. Ook hier spelen vrouwen een belangrijke rol. Jonge vrouwen houden tegenwoordig vaker hun baan aan, ook na de geboorte van hun kinderen. Buitenshuis werk is niet langer een taboe voor agrarische vrouwen. Met hun inkomen financieren zij (mede) het onderhoud van het gezin en vaak de overname van en/of investeringen in het bedrijf.

Het begrip 'pluriactiviteit' omvat beide verschijnselen, zowel het ontplooien van nieuwe activiteiten rondom het agrarisch bedrijf als het verrichten van betaald werk buiten het bedrijf. Zoals hierboven kort is aangegeven zijn in Nederland vooral vrouwen verantwoordelijk voor de activiteiten die niet tot de primaire bedrijfsactiviteiten behoren, de zogenoemde 'nevenactiviteiten' of positiever geformuleerd de 'vernieuwingen'. De overheid verwacht dat vrouwen in hun vernieuwend gedrag andere, nieuwe ideeën over bedrijfsvoering in de praktijk brengen (LNV, 1995a). Men hoopt dat vrouwen daardoor een belangrijke impuls geven aan veranderingen in de agrarische sector. Onderzoek bevestigt enigszins de verwachtingen van de overheid (De Rooij e.a., 1995). Agrarische vrouwen blijken over het algemeen opener te staan tegenover 'vernieuwing' dan hun mannelijke partners en voorkeur te geven aan een kleinschaliger en verbreed agrarisch bedrijf, met meer contacten tussen consument en producten en meer aandacht voor natuur en milieu. Onbekend is of pluriactiviteit hierbij een rol speelt.

Op dit moment is er geen onderzoek beschikbaar waarin een samenhangend beeld wordt geschetst van de activiteiten van pluriactieve vrouwen en hun ideeën over bedrijfsontwikkeling. Het onderzoek onder pluriactieve vrouwen is bovendien tot nu toe vooral beschrijvend geweest. Aan de hand van casestudies is in kaart gebracht wat voor nieuwe activiteiten zij ontplooien, waarom en op welke wijze zij dat doen. Door het exploratief karakter van het onderzoek en het ontbreken van vergelijkingen tussen pluriactieve en andere vrouwen is het niet mogelijk een verklaring voor pluriactief gedrag te geven: de vraag waarom sommige vrouwen nieuwe activiteiten opzetten en anderen niet, is niet

beantwoord. Om deze vraag te kunnen beantwoorden is plaatsing in een theoretisch kader noodzakelijk. Daarnaast is het belangrijk na te gaan in hoeverre de resultaten generaliseerbaar zijn naar de totale groep pluriactieve vrouwen.

In het voorliggende onderzoek is gepoogd om in deze lacune te voorzien, niet door nieuw onderzoek uit te voeren maar door het onderzoeksmateriaal uit twee van de hierboven aangehaalde onderzoeken te combineren en opnieuw te analyseren (Klaver & Hendrikse, 1995 a/b; De Rooij e.a., 1995). In deze onderzoeken hebben de onderzoeksters naast enkele diepte-interviews (semi-) gestructureerde vragenlijsten afgenomen onder een grotere groep respondenten. In beide gevallen heeft de enquête meer materiaal opgeleverd dan in het betreffende onderzoek kon worden verwerkt zodat er genoeg mogelijkheden zijn voor een secundaire analyse.

Onderzoeksvragen

Het onderzoeksmateriaal is gebruikt om een beter beeld te krijgen van de groep pluriactieve vrouwen onder andere door een vergelijking te maken met andere, niet-pluriactieve vrouwen. Drie onderwerpen hebben daarbij centraal gestaan: (1) het vernieuwingsproces - de start en de verdere ontwikkeling van een nieuwe activiteit, (2) de vernieuwende vrouwen - de stimulansen en belemmeringen die zij hebben ervaren, en (3) het vernieuwingspotentieel van de betrokken vrouwen - hun ideeën over de ontwikkeling van hun bedrijf en de land- en tuinbouw in het algemeen. Meer in detail gaat het om de volgende onderzoeksvragen;

I Het vernieuwingsproces

* Waarom starten vrouwen nieuwe activiteiten, welke doeleinden streven zij na en in hoeverre onderscheiden zij zich op dit punt?
* Welke afwegingen maken zij en met welke kosten en baten houden zij rekening?
* Op welke manier beginnen zij en hoe geven zij vorm aan de verdere ontwikkeling van hun activiteiten?
* Hoe beoordelen zij het succes van hun nieuwe activiteit en welke factoren zijn hierop van invloed?
* Hoe rendabel zijn de nieuwe activiteiten in economisch opzicht?

II De vernieuwende vrouwen

* Onderscheiden pluriactieve vrouwen zich van andere vrouwen wat betreft persoonlijke kenmerken, bedrijfskenmerken en hun ideeën over de positie van vrouwen in gezin en bedrijf?
* Beschikken pluriactieve vrouwen hierdoor over meer en/of andere hulpbronnen en ervaren zij minder restricties om nieuwe initiatieven te ontplooien dan andere vrouwen?
* Biedt een eventueel verschil in hulpbronnen en restricties een verklaring voor de vraag waarom sommige vrouwen wel en andere geen nieuwe economische activiteiten ontplooien?

III Het vernieuwingspotentieel

* Hebben pluriactieve vrouwen andere ideeën over de ontwikkeling van het eigen bedrijf en de land- en tuinbouw meer in het algemeen?
* In hoeverre kunnen deze ideeën als 'vernieuwend' worden beschouwd en in welke aspecten van vernieuwing zijn pluriactieve vrouwen met name geïnteresseerd?

Onderzoeksmethode

In het onderzoek is gebruik gemaakt van het datamateriaal dat in twee eerder verrichte onderzoeken is verzameld.

In het eerste onderzoek, 'Agrarische vrouwen vernieuwen het platteland' (Klaver & Hendrikse, 1995 a/b) zijn semi-gestructureerde interviews gehouden onder 79 vrouwen die nieuwe activiteiten op het bedrijf hebben gestart of buitenshuis werken. In de interviews zijn de volgende onderwerpen aan de orde gekomen: motieven, voor- en nadelen, organisatie van het werk, reactie van anderen, inkomsten, besteding van inkomen, tevredenheid en behoefte aan ondersteuning. Dit materiaal is gebruikt om inzicht te krijgen in de specifieke wijze waarop vrouwen vorm geven aan nieuwe activiteiten (onderzoeksvraag 1).

De respondenten zijn via de sneeuwbalmethode gevonden. Het is niet mogelijk om na te gaan in hoeverre het hier om een representatieve steekproef van pluriactieve vrouwen gaat, omdat tot nu toe geen inzicht bestaat in de verdeling van relevante kenmerken binnen de populatie. Gezien de spreiding van de respondenten over mogelijk invloedrijke variabelen als regio, bedrijfssector en -grootte, leeftijd, opleiding, gezinsfase, ontwikkelingsfase en soort activiteit, kan waarschijnlijk worden geacht dat het binnen deze groep gevonden beeld een redelijke afspiegeling vormt van de werkelijkheid (zie bijlage 1).

In het tweede onderzoek, 'Vrouwen en bedrijfsontwikkeling' (De Rooij e.a., 1995) is een enquête afgenomen onder 99 agrarische vrouwen. Met behulp van een voorgestructureerde vragenlijst zijn pluriactieve en niet-pluriactieve vrouwen gevraagd naar hun ideeën en hun invloed op de (toekomstige) ontwikkeling van het eigen bedrijf en de land- en tuinbouw in het algemeen. Doel van dit onderzoek was om na te gaan in hoeverre vrouwen hierover andere ideeën hebben dan mannen. In het voorliggende onderzoek is het materiaal gebruikt om na te gaan in hoeverre pluriactieve vrouwen anders denken over de toekomst van het agrarisch bedrijf dan niet-pluriactieve vrouwen en inderdaad meer open staan voor vernieuwing (onderzoeksvragen 2 en 3).

Bij de in dit onderzoek benaderde groep respondenten gaat het om een aselecte, naar sector gestratificeerde steekproef uit het ledenbestand van de WLTO; daarnaast zijn enkele respondenten gekozen uit het ledenbestand van het HAJK, om ook jongere agrarische vrouwen in het onderzoek te betrekken. De invloed van de bedrijfssector in ogenschouw nemend kan ervan uit worden gegaan dat de resultaten van de enquête generaliseerbaar zijn naar de groep agrarische vrouwen.

Gebruik te maken van bestaande data biedt het voordeel dat er geen nieuw materiaal verzameld hoeft te worden. Zeker wanneer het materiaal zo rijk is als in dit geval, kan men via een secundaire analyse op een efficiënte manier nieuw onderzoek doen. Het brengt echter ook nadelen met zich mee. Je moet immers roeien met de riemen die je hebt. Het is niet mogelijk om andere of aanvullende vragen te stellen, en soms passen de gegeven antwoorden net niet helemaal op de nieuwe vragen.

Vaak is het mogelijk om via een combinatie van verschillende variabelen opheldering te scheppen. Wanneer er desondanks vragen open blijven, is dat in de tekst vermeld.

Opbouw van het onderzoeksverslag

Het verslag is als volgt opgebouwd. In hoofdstuk 2 wordt kort ingegaan op de betekenis van begrippen en theoretische concepten die in het verslag centraal staan. De begrippen 'pluriactiviteit' en 'vernieuwing' worden nader gedefinieerd en uitgelegd wordt hoe het vernieuwingsproces door middel van een kosten en baten analyse is onderzocht. In hoofdstuk 3 komt het vernieuwingsproces aan de orde waarin wordt beschreven waarom en op welke wijze agrarische vrouwen nieuwe activiteiten rondom het bedrijf opbouwen. In hoofdstuk 4 wordt nader ingegaan op de pluriactieve vrouwen zelf. Onderzocht wordt of pluriactieve vrouwen over meer en/of andere hulpbronnen beschikken en minder restricties ervaren dan andere vrouwen waardoor verklaard zou kunnen worden waarom juist zij nieuwe activiteiten starten. In hoofdstuk 5 wordt onderzocht in hoeverre de ideeën van pluriactieve vrouwen over de ontwikkeling van het eigen bedrijf en de land- en tuinbouw meer in het algemeen inderdaad als vernieuwend kunnen worden beschouwd. Een samenvatting van de resultaten en conclusies volgt in hoofdstuk 6.

Hoofdstuk 2
Centrale begrippen en theoretisch kader

Wat is pluriactiviteit?
De combinatie van agrarische en niet-agrarische activiteiten op en/of buiten het eigen bedrijf is geen nieuw fenomeen. Wel is de interpretatie ervan in de loop van de tijd veranderd. Normen en waarden ten aanzien van wat een 'echte' boer is en doet en de economische mogelijkheden die er zijn om van fulltime boeren te leven, zijn hierop van invloed.

De combinatie van verschillende bronnen van inkomsten om gezinnen op kleine en middelgrote boerenbedrijven te onderhouden, was in het verleden een normaal verschijnsel. De verwerking en verkoop van agrarische producten maakte als vanzelfsprekend onderdeel uit van de primaire activiteiten van het agrarisch huishouden. Daarnaast was het gewoon dat leden van het huishouden buiten het bedrijf werk verrichtten om extra inkomen te vergaren. Daarbij ging het zowel om agrarisch werk (bijvoorbeeld bij de oogst op andere bedrijven) als niet-agrarisch werk (bijvoorbeeld huishoudelijk werk) (zie o.a. Redclift, 1986; Mackinnon e.a., 1991; Carneiro, 1996).

Pas in de loop van de jaren 50 en 60 komt hierin ten gevolge van de vergaande modernisering van de landbouw verandering. De omvang van de productie en productiviteit neemt enorm toe waardoor ook het inkomen stijgt. Ondersteuning door de overheid (subsidies en prijsgaranties) heeft daaraan een belangrijke bijdrage geleverd. Een goede agrarische ondernemer wordt nu geacht zonder extra activiteiten voldoende inkomen te verdienen om zijn gezin te onderhouden. Een goede boerin concentreert zich voornamelijk op haar taken als moeder en echtgenoot: net als de burgervrouw "hoeft" zij niet te werken wanneer haar man succesvol is in zijn beroep (Hobbelink & Spijkers, 1986; Hobbelink, 1991).

Pluriactiviteit wordt in die tijd geïnterpreteerd als een reactie van individuele boeren vooral in zogenaamde 'achtergestelde gebieden' om onvoldoende inkomsten uit de primaire, agrarische activiteiten te compenseren en/of het bedrijf over een moeilijke periode heen te redden. Wanneer het gaat om pluriactiviteit als een **(tijdelijke) overlevingsstrategie**, was er in die jaren vooral aandacht voor boeren die het agrarisch bedrijf combineren met een baan buitenshuis, de zogenaamde parttime, nevenberoeps- of hobbyboeren (zie o.a. De Vries, 1995; Fuller, 1990). Zoals uit de benamingen al blijkt werden boeren met een baan buitenshuis, althans in Nederland weinig serieus genomen: een 'goede' boer verdiende genoeg met agrarische activiteiten en had een aanvullend inkomen niet nodig[2] Opvallend is dat er in die tijd nauwelijks aandacht was voor de rol van agrarische vrouwen die of buitenshuis werkten of op het bedrijf taken overnamen van hun buitenshuis werkende partner.
De laatste jaren wordt pluriactiviteit in een ander context geplaatst en is het deel uit gaan maken van de verbreding en vernieuwing van de landbouw. Juist in dat kader is er nu aandacht voor de rol van agrarische vrouwen. De algemene indruk bestaat dat vrouwen

---

[2] Kenmerken voor deze houding is dat overheidssubsidies alleen toegankelijk waren voor 'echte', fulltime boeren.

positiever staan dan mannen tegenover 'vernieuwing' en een vernieuwd agrarisch bedrijf. De belangstelling gaat nu vooral uit naar extra of nevenactiviteiten op het agrarisch bedrijf en in mindere mate werk buiten het bedrijf. Wat vroeger vooral als nevenactiviteiten naast de primaire activiteiten werd gezien, wordt nu - zoals uit de naam 'verbreding' al blijkt - meer als een onderdeel van het bedrijf gepresenteerd (bijvoorbeeld als 'tweede tak'). Deze tweede takken zijn enerzijds extra bronnen van inkomen, die onderhoud van het gezin en voortzetting van het bedrijf waarborgen. Anderzijds interpreteert men ze nu als onderdeel van een aangepaste bedrijfsvoering waarmee ondernemers en onderneemsters proberen nieuwe oplossingen te vinden voor bijvoorbeeld afzetproblemen of milieuproblemen. Boeren en boerinnen met nevenactiviteiten worden nu als voorlopers gezien, als diegenen die 'vernieuwing' al in de praktijk brengen. Waar het gaat om pluriactiviteit als **'vernieuwingsstrategie'** ligt de nadruk zowel op economische rentabiliteit als op het vernieuwingspotentieel, de mate waarin nieuwe bedrijfsconcepten worden ontwikkeld.

In het voorliggende verslag wordt nagegaan welke rol vrouwen spelen in nieuwe activiteiten en wat het 'vernieuwingspotentieel' is dat uitgaat van deze vrouwen. Daarbij wordt ervan uitgegaan dat pluriactiviteit niet een strategie is van 'de' agrarische ondernemer maar een gezamenlijke strategie van agrarische gezinnen of huishoudens. 'Overleven' en 'vernieuwen' zullen daarin naar verwachting beide, een met elkaar samenhangende rol spelen. Door het als een gemeenschappelijke strategie te benoemen wordt niet voorbij gegaan aan de specifieke rol en bijdrage van vrouwen. Wel wordt daarmee benadrukt dat de activiteiten van vrouwen niet los van de rest van het huishouden en bedrijf kunnen worden bekeken. Dat geldt zowel voor de organisatie van het werk als de inkomsten uit en uitgaven ten behoeve van de nieuwe activiteiten. Alleen door deze in hun onderlinge samenhang te bekijken, doet men recht aan de hechte vervlochtenheid van de verschillende bronnen van inkomsten van pluriactieve bedrijven en kan bijvoorbeeld de rentabiliteit van nieuwe activiteiten goed worden ingeschat.

Wat is 'vernieuwing'?

In het kader van 'plattelandsvernieuwing' probeert de rijksoverheid een nieuwe impuls te geven aan het platteland. Men wil de economie stimuleren, de leefbaarheid verbeteren en bewoners van het platteland motiveren om aan dit proces actief deel te nemen. In de beleidsdocumenten worden twee speerpunten onderscheiden: (1) bestuurlijke vernieuwing en (2) sociaal-economische versterking (LNV/VROM, 1995). Door decentralisatie van bevoegdheden wil men de overheden op regionaal niveau meer mogelijkheden geven om een gebiedsgericht beleid 'op maat' te ontwikkelen. De bedoeling is van begin af aan de verschillende partijen in het gebied bij het ontwerp van de plannen te betrekken ('bottom-up' benadering). Zo wil men rekening houden met de verschillende belangen in een gebied en meer draagvlak te creëren voor de plannen.

Sociaal-economische versterking betekent in eerste instantie het stimuleren van meer bedrijvigheid in het landelijk gebied. Meer bedrijvigheid, onder andere door zogenaamde nieuwe economische dragers moet meer werkgelegenheid met zich meebrengen en een betere basis bieden voor het instandhouden van het voorzieningenniveau en daarmee de leefbaarheid in het landelijk gebied.

De vernieuwing van het agrarisch bedrijf neemt binnen het beleid voor sociaal-economische versterking een specifieke plaats in. Wat 'vernieuwing' betekent, wordt niet precies

gedefineerd. Uit de beleidsdocumenten wordt wel duidelijk dat men nieuwe kansen vooral ziet in de combinatie van landbouw met niet primair agrarische activiteiten, bijvoorbeeld in het kader van recreatie en toerisme en/of natuurbeheer, nieuwe vormen van samenwerking met agrariërs en niet-agrariërs en nieuwe meer duurzame methoden van productie (LNV, 1997).

In het kader van dit onderzoek is vernieuwing eveneens breed gedefinieerd. Belangrijke begrippen zijn verbreding van de activiteiten door directe afzet en/of verwerking van agrarische producten, combinatie met niet-agrarische activiteiten. Verder is het van belang in hoeverre men zorg voor milieu en natuur als belangrijke elementen van de (toekomstige) bedrijfsvoering beschouwt. In het kader van dit onderzoek beschouwen we diegenen als 'vernieuwend' die aangeven een voorstander te zijn van verbreding door nieuwe activiteiten of een meer 'milieuvriendelijke' bedrijfsvoering.
We zijn ons ervan bewust dat 'vernieuwend' lang niet altijd 'nieuw' betekent in de zin dat het eerder niet voorkwam. Veel vrouwen hebben hun activiteiten al jaren geleden gestart toen nog niemand sprak over 'plattelandsvernieuwing'. Sommigen hebben de activiteiten ook overgenomen van hun (schoon)moeder of grijpen terug op een oude familietraditie. Zelfkazen, het bieden van overnachtingsmogelijkheden en ook directe verkoop zijn voorbeelden van activiteiten die op een aantal bedrijven al sinds tientallen jaren werden uitgeoefend (Te Kloeze, 1996; Wiskerk en de Bruin, 1996).
In de context van 'plattelandsvernieuwing' verschijnen zij nu in een ander daglicht; wat tien jaar geleden misschien nog als ouderwets en achterhaald werd gezien, is nu ineens een voorbeeld van vernieuwing. De herwaardering van dergelijke activiteiten in het kader van plattelandsvernieuwing en/of de economische situatie kunnen wel een stimulans zijn om de 'oude' tradities verder uit te bouwen en te moderniseren (Bock, 1996).

Theoretisch concept: een analyse van kosten en baten
Eerder onderzoek onder agrarische vrouwen met nieuwe activiteiten heeft uitgewezen dat vrouwen over het algemeen niet 'zomaar' beginnen (Bock, 1996). Ze weten duidelijk te vertellen waarom zij iets nieuws willen opzetten en welke doelen zij daarbij voor ogen hebben. Het zijn onderneemsters ook in die zin dat zij kosten en baten tegenover elkaar plaatsen en tegen elkaar afwegen.
Bij de analyse van de resultaten van het voorliggende onderzoek is het theoretisch model van de Rationele Keuze Theorie (Elster, 1986; Turkenburg, 1995; van der Lippe, 1993) als ingang gebruikt. In dit model wordt verondersteld dat mensen alleen dan bepaalde beslissingen nemen, een bepaald gedrag vertonen, wanneer zij dat voor zichzelf nuttig achten en de voordelen in hun ogen groter zijn dan de mogelijke nadelen. In wezen gaat men er van uit dat mensen in eerste instantie uit weloverwogen eigenbelang handelen, hun eigen interesses proberen te behartigen. Enige nuancering is hierbij wel op zijn plaats. Eigenbelang is geenszins hetzelfde als egoïsme of egocentrisme: ook bijvoorbeeld de wens om de toekomst van de kinderen veilig te stellen is een belangrijk belang voor ouders. Het betekent ook niet dat men geen rekening zou kunnen of willen houden met de belangen van anderen.

Belangrijke begrippen binnen dit theoretisch kader zijn doeleinden, kosten en baten, hulpbronnen en restricties. Mensen vervolgen bepaalde doeleinden, bijvoorbeeld extra inkomsten, en besluiten daarom actief te worden. De keuze uit verschillende gedragsalternatieven wordt geleid door de afweging van met het gedrag verbonden kosten en baten. Wat als kosten en baten wordt ervaren hangt enerzijds af van de subjectieve invulling van de betrokkene (bijvoorbeeld zijn of haar normen en waarden) en anderzijds zijn of haar uitgangspositie. Beide kunnen zowel hulpbronnen bieden die een bepaald gedrag ondersteunen als restricties die de keuze voor dit gedrag belemmeren.

Theoretisch model

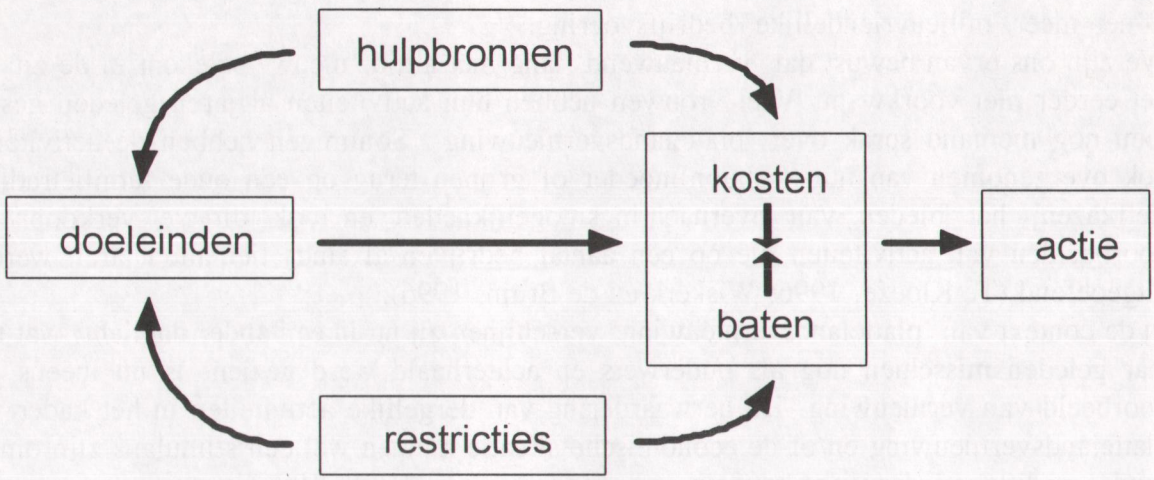

De rationele keuzetheorie wordt binnen de sociale wetenschappen vaak bekritiseerd (zie o.a. Coleman & Fararo, 1992; Turkenburg, 1996; Fischer, 1996; Sanders, 1996). Critici verwijzen naar het in hun ogen eenzijdige achterliggende mensbeeld van de 'homo economicus': er zou geen recht worden gedaan aan altruïstische en irrationele drijfveren van mensen. Bovendien zouden mensen kosten en baten vaak niet tegen elkaar af kunnen wegen omdat zij over onvoldoende informatie beschikken, direct moeten beslissen en geen tijd hebben voor een grondige analyse, of niet in de positie zijn om te kunnen kiezen.
De rationele keuzetheorie zou geen ruimte bieden voor dwang en verschillen in macht en geen aandacht schenken aan de normatieve invulling en sociale afhankelijkheid van kosten en baten. Een veel gehoorde kritiek is verder dat het een te statische theorie zou zijn die geen ruimte zou bieden voor ontwikkeling en verandering.

Het is duidelijk dat binnen dit model de nadruk ligt op 'verstandelijke' motieven. Kosten en baten hebben een economische connotatie en lijken daardoor steeds naar economische voor- en nadelen te verwijzen. Dat is echter niet het geval - emoties hebben in principe net zoveel verklaringswaarde. De relevantie van kosten en baten hangt af van de betekenis die het individu eraan hecht. Belangrijk is het verder na te gaan in hoeverre het model van de rationele keuze aansluit bij de beleving van de betrokkenen. Hebben zij het idee 'keuzes' en

'afwegingen' te maken of gebeuren dingen in hun ogen ongestuurd en mogelijk ongewild? Het rationele keuze model biedt in de ogen van de onderzoekster het voordeel dat er zowel ruimte is voor het actieve individu, die zijn of haar leven actief stuurt in de gewenste richting, als de mogelijkheden en belemmeringen die voortkomen uit de sociale positie van de betrokkenen.

In het voorliggende onderzoek gaat het er niet om de toepasbaarheid van de rationele keuzetheorie of het kosten-baten model nader te onderbouwen of te bewijzen. Daarom wordt er op deze plek ook niet verder ingegaan op de theoretische discussie hieromtrent. Voor de onderzoekster is het in eerste instantie een manier geweest om een ingang in het onderzoeksmateriaal te verkrijgen en het materiaal te ordenen. Het biedt naar haar mening goede mogelijkheden om inzicht te krijgen in de drijfveren waardoor en omstandigheden waaronder agrarische vrouwen nieuwe activiteiten starten. Haar doel is geweest om zich als het ware te verplaatsen in de vernieuwende vrouwen en te begrijpen wat het opzetten van nieuwe activiteiten voor hen betekent en met zich meebrengt. Zo is het mogelijk om specifieke knelpunten te herkennen en na te gaan op welke manier ondersteuning mogelijk is.

Hoofdstuk 3
Het vernieuwingsproces: doeleinden, kosten en baten[3]

De nieuwe activiteiten die vrouwen binnen of buiten het agrarisch bedrijf starten, zijn zeer divers en lijken op het eerste gezicht weinig gemeenschappelijk te hebben. Van de onderzoeksgroep maken vrouwen deel uit die een nieuwe agrarische activiteit (bijvoorbeeld bloementeelt) hebben opgezet (28%) en vrouwen die agrarische producten verwerken en/of verkopen zoals kaas, ijs of boeketten van droogbloemen (28%); veel vrouwen zijn niet-agrarische bedrijfsactiviteiten gestart - vaak in het kader van recreatie of toerisme (29%); een relatief klein deel van de onderzochte vrouwen heeft een baan of een bedrijf buitenshuis (15%). Wanneer men het ontwikkelingsproces van de nieuwe activiteiten nader onderzoekt, en nagaat hoe en waarom vrouwen vorm geven aan hun initiatieven, blijken er wel gemeenschappelijke kenmerken te zijn. Een grote mate van overeenkomst bestaat in de wijze waarop vrouwen activiteiten opzetten en verder ontwikkelen, en in de afwegingen die zij maken wanneer zij dit ontwikkelingsproces sturen.

3.1 De start

De geïnterviewde vrouwen weten goed onder woorden te brengen waarom zij nieuwe werkzaamheden hebben ontwikkeld en welke afwegingen bij de start van belang zijn geweest. Daarbij kan onderscheid worden gemaakt tussen de doeleinden die de beslissing leiden wel of niet een nieuw initiatief te nemen, en de afweging van kosten en baten die vrouwen maken bij de keuze van een specifieke activiteit en de wijze van introductie binnen de tot nu toe gewone dagelijkse gang van zaken.

Het is belangrijk vast te stellen dat de geïnterviewde vrouwen vanuit het nu redeneren en dus terugkijken naar wat in het verleden van belang is geweest. Het beeld wordt daardoor vertekend: enerzijds is men zich terugblikkend waarschijnlijk bewuster van doelen en afwegingen dan toen en kan men deze beter onder woorden brengen; anderzijds is het mogelijk dat men de motieven enigszins aanpast aan de huidige motieven. Doordat in de interviews de hele ontwikkelingsgeschiedenis aan de orde is gekomen, is er wat het laatste betreft wel enige controle ingebouwd. In het vervolg wordt aan de mogelijke verandering van motieven expliciet aandacht besteed. Het bewustmakende effect van retrospectie is niet te voorkomen en is mits men op het tweede effect controleert geen nadeel; ook het interview op zichzelf draagt er overigens toe bij dat men zich van motieven en doelen bewuster wordt.

---

[3] Voor het deel van het onderzoek waarin in dit hoofdstuk verslag wordt gedaan, is gebruik gemaakt van de data die in het onderzoek 'Agrarische vrouwen vernieuwen het platteland' zijn verzameld (Klaver & Hendrikse, 1996a/b).

3.1.1 Doeleinden

Wanneer men de verhalen van de geïnterviewde vrouwen over de start en verdere ontwikkeling van hun nieuwe activiteiten beschouwt, valt op dat zij niet alleen redeneren vanuit een economisch perspectief.

Naast economische zijn andere doeleinden belangrijk en in de afweging van voors en tegens houden zij expliciet rekening met hun geheel aan taken en verantwoordelijkheden in gezin en bedrijf.

Doelen:

- iets extra's voor het gezin, de kinderen
- investeringen in het bedrijf
- bedrijf voor overname aantrekkelijk maken
- sparen
- meer sociale contacten
- persoonlijke ontplooiing
- iets anders naast huishouden en gezin
- respect en waardering
- eigen inkomen
- eigen beroep
- eigen identiteit
- gedeelde verantwoordelijkheid
- plezier in het werk

Er bestaat wat de belangrijkste doeleinden betreft een grote mate van overeenstemming tussen de vrouwen. In het algemeen willen zij een of meer van de volgende drie doelen bereiken:

1. **zelfstandig werk** en een onafhankelijke professionele identiteit door eigen activiteiten en een eigen inkomen

   "Je hebt er veel voordelen van: eigen inkomen, werk, een eigen identiteit. Ik ben niet meer de vrouw van Bert. Ik ben Anneke." (020)

2. **extra inkomen** om het gezinsinkomen aan te vullen, investeringen in het bedrijf mogelijk te maken en/of betere voorwaarden te scheppen voor de overname van het bedrijf;

   "De boekhouder zei ook dat we iets anders moesten doen; dat anders het bedrijf er onder door zou gaan. De melkstallen waren verouderd, het quotum te klein om uit te breiden. Dan laat je de voorlichting komen." (030)

3. iets leuks naast huishouden en gezin waaraan men **plezier** beleeft en dat de **eigen ontplooiing** dient, onder andere via (nieuwe) contacten buiten het bedrijf en het gezin.

   "Naast een agrarisch bedrijf een volledige baan is moeilijk. Het blijft een 'neventak'. Maar dat stukje vrijheid wil ik hebben voor mijn eigen ontwikkeling. Anders wordt je wereld zo klein." (058)

Voor alle vrouwen zijn zelfstandig werk en extra inkomen verreweg de belangrijkste drijfveer. Er bestaat op dit punt vrijwel geen verschil tussen diegenen die een baan buiten het bedrijf hebben aangenomen en diegenen die rondom het agrarisch bedrijf nieuwe economische activiteiten zijn gestart (zie tabel 1, bijlage 2). Ongeveer een derde van de vrouwen (30%) heeft als hoofdmotief 'zelfstandig werk' of 'extra inkomen' (29%), bijna een kwart de combinatie van zelfstandig werk en extra inkomen (23%). Voor een relatief kleine groep (18%) is 'plezier en zelfontplooiing' het meest belangrijke motief.

Plezier in het werk en de contacten die daarmee vaak gepaard gaan, zijn voor veel vrouwen wel een belangrijk nevendoel: het moet meer zijn dan alleen maar 'werk'. Ruim driekwart van de vrouwen (78%) noemt 'plezier in het werk/zelfontplooiing' als een van de motieven waarom zij de nieuwe activiteit zijn begonnen.

> *"Ik wilde iets leuks gaan doen maar het moest ook geld opbrengen. Ik doe dit niet voor m'n lol maar heb mezelf 5 jaar de tijd gegeven om tot een bepaalde omzet te komen. Anders stop ik ermee en zoek ik een baan buitenshuis."* (001)

Tabel 1 Doeleinden bij de start

Doelen	Percentage	Totaal
Het belangrijkste doel:		
zelfstandig werk	30%	24
extra inkomen	29%	23
zelfstandig werk én extra inkomen	23%	18
plezier en ontplooiing	18%	14
Alle relevante doelen:		
plezier/ontplooiing: enig doel	9%	7
plezier/ontplooiing: in combinatie met andere doelen	69%	55
plezier/ontplooiing: geen doel	22%	17
Totaal (100%)	79	79

In de motieven weerspiegelt zich de specifieke positie van vrouwen op het agrarisch bedrijf en in het gezin. Aan de ene kant zijn zij medeverantwoordelijk voor het agrarisch bedrijf, en willen zij door een extra inkomen bijdragen aan de continuïteit van het bedrijf. Aan de andere kant zijn zij verantwoordelijk voor het gezin, en schept een tweede inkomen financiële ruimte voor extra gezinsuitgaven. De meeste vrouwen hebben als vanzelfsprekend hun baan opgezegd toen zij op het agrarisch bedrijf kwamen of toen het eerste kind werd geboren. Uit de interviews blijkt herhaaldelijk dat men het werk, de zelfstandigheid en de sociale contacten mist (vgl. hoofdstuk 4). Een nieuwe activiteit opzetten biedt nu de kans om binnen handbereik van gezin en agrarisch bedrijf een eigen 'baan' te creëren, een eigen zelfstandig werkveld. Het belang dat wordt gehecht aan plezier en persoonlijke ontwikkeling, wijst enerzijds op een gevoel van isolatie, een gemis aan inspirerende contacten op het bedrijf.

Anderzijds is het ook een sociaal acceptabel argument om de wens naar eigen werk te verdedigen - niet in de plaats van maar uitdrukkelijk naast huishouden, gezin en boerderij.

Aan welk doel vrouwen het meeste belang hechten, heeft te maken met hun persoonlijkheid maar wordt mede bepaald door hun levensomstandigheden. Uit het onderzoek blijkt dat vrouwen afhankelijk van hun levensfase en de (zorg)verplichtingen die daarmee gepaard gaan, andere doelen vervolgen.
Voor de vrouwen met relatief weinig zorgverplichtingen (geen of volwassen kinderen) is 'zelfstandig werk' de belangrijkste drijfveer om actief te worden.

"Nadat de kinderen het huis uit waren, wilde ik weer een eigen beroep hebben, een eigen plekje hebben in het geheel en niet alleen inspringkracht zijn." (005)

Naarmate de zorgbelasting toeneemt (namelijk door de zorg voor jongere kinderen) wordt de noodzaak om extra inkomen te verdienen steeds vaker de aanleiding om iets nieuws te beginnen. Daarnaast neemt ook het motief om 'iets leuks ernaast te doen', in belang toe naarmate de vrouwen jongere kinderen hebben en zich door hun zorgverplichtingen waarschijnlijk meer aan huis gebonden voelen.

"Ik wil graag een goede huisvrouw en moeder zijn maar ik zou gefrustreerd raken als ik dat alleen zou doen." (038)

Tabel 2 Doelen naar zorgbelasting[4]

	zelfstandig werk	extra inkomen	plezier/zelfontplooiing	Totaal (100%)
geen kinderen	78%	22%		9
volwassen kinderen	50%	31%	19%	21
tieners	38%	47%	15%	16
basisschool	33%	45%	22%	9
zeer kleine kinderen	29%	46%	25%	24

Afhankelijk van waar de hoofdverantwoordelijkheid of belasting gezien hun levensfase ligt, kennen vrouwen een andere waardering toe aan de nieuwe economische activiteiten op het bedrijf. Wanneer het accent (en de daadwerkelijke belasting) ligt op hun taak als moeder, wordt de nieuwe activiteit voornamelijk gedefinieerd als een hobby; de mate van vrijblijvenheid is groot - of en hoeveel men zich inzet, hangt af van de tijd die overblijft wanneer de verplichtingen ten aanzien van het gezin zijn vervuld. Naarmate het moeder zijn minder

[4] Zorgbelasting is gedefinieerd aan de hand van de leeftijd van het jongste in het huishouden aanwezige kind: geen kinderen, alleen een of meerdere kinderen vanaf 18 jaar (volwassen), vanaf 12 jaar (tieners), vanaf 6 jaar (basisschool) of tussen 0 en 5 jaar. Er is geen rekening gehouden met extra belasting door bijvoorbeeld zieke kinderen of volwassenen, de zorg voor bejaarde (schoon)ouders of de zorg voor kinderen die niet deel uit maken van het huishouden. Er is dus vooral gekeken naar zorg in praktische, uitvoerende zin ook al kan de zorg voor tieners psychologisch als meer belastend worden ervaren dan de zorg voor een zuigeling. In onze definitie heeft de vraag naar de aanwezigheid van de verzorger centraal gestaan, en in die samenhang blijkt de leeftijd van het jongste kind een goede voorspeller te zijn voor de economische activiteiten van vrouwen (zie o.a. Bock & van Doorne-Huiskes, 1995).

centraal staat, kan de nadruk verschuiven naar een andere identiteit - de meeverdiener of uiteindelijk de zelfstandige ondernemer.

"Eerst verwerkte ik de melk voor huishoudelijk gebruik, heel kleinschalig. Dat heb ik 5 jaar gedaan, maar in die tijd was het al gegroeid. Toen heb ik de keuze gemaakt. Ik wilde er graag mee doorgaan omdat ik het leuk werk vindt en graag met mensen omga. Ik wil met iets bezig zijn wat inhoud heeft, ergens verantwoordelijk voor zijn." (048)

3.1.2 Afweging van kosten en baten

De bovengenoemde doeleinden geven aan wat de belangrijkste drijfveer van vrouwen is. Het succes van de nieuwe activiteit zal in elk geval worden afgewogen aan de mate waarin deze doelen worden bereikt. In de loop van de tijd en al doende blijken daarnaast andere baten belangrijk te zijn voor het bepalen van het succes oftewel de tevredenheid van de geïnterviewde vrouwen. We komen hierop terug bij de bespreking van de verdere ontwikkeling van de nieuwe activiteit (vgl. 3.3). Alle vrouwen zijn zich ervan bewust dat het starten van nieuwe activiteiten ook nadelen, kosten met zich meebrengen. Bij de keuze voor een specifieke activiteit en de vormgeving ervan houden zij hiermee rekening.

Kosten

Onderscheid kan worden gemaakt tussen enerzijds financiële kosten, bijvoorbeeld de omvang van de noodzakelijke investeringen, en anderzijds meer 'sociale' kosten, zoals minder aandacht voor de kinderen, verlies aan vrije tijd. Bij de afweging van mogelijke kosten houden vrouwen rekening met hun dubbele verantwoordelijkheid ten aanzien van het bedrijf en het gezin. Voor een deel benoemen vrouwen de kosten expliciet als kosten, maar zij komen ook tot uiting in de voorwaarden die men aan het werk stelt en die het mogelijk moeten maken om bepaalde (potentiële) kosten te vermijden.

Financiële kosten

Bij de start spelen vooral de financiële kosten, de nodige investeringen een belangrijke rol. Over het algemeen genieten die activiteiten de voorkeur, die **weinig investeringen** vragen (zie tabel 3). Hierbij speelt een rol dat men het gezinsbedrijf financieel niet extra wil belasten en het risico zo klein mogelijk wil houden.

Verder is van belang **hoeveel arbeid** de nieuwe activiteit vraagt en op welke momenten. Behalve dat overbelasting door teveel werk en een slechte timing sociale kosten met zich mee kunnen brengen (zie hierna), is hier ook sprake van een economische afweging. Het is zaak om zo efficiënt mogelijk gebruik te maken van de beschikbare arbeid, ook om geen of weinig (extra) personeel nodig te hebben.

"Ik heb bewust gekozen voor een zomeractiviteit - vanaf pasen of pinksteren tot september. Dan ben je klaar. Als je kaas maakt, zit je het hele jaar vast en er zijn veel investeringen voor nodig. Voor 'bed and breakfast' was er alles al - kamers en gebouwen. Dit kan ik gewoon helemaal alleen doen." (001)

Veel vrouwen hechten daarom belang aan de **kleinschaligheid** van de activiteit. Op kleine schaal beginnen biedt financieel voordeel, namelijk minder investeringen en geen uitgaven voor personeel -'ik wil het alleen aankunnen'. Tegelijkertijd beperkt men de omvang van de eigen belasting en de mate van verplichting. Daarnaast geven vrouwen door hun keus

voor een kleinschalige aanpak ook uiting aan hun voorkeur voor kwaliteitsproductie en werk met een ambachtelijke karakter.

> *"Ik wilde geen bulk leveren maar kwalitatief hoogwaardige producten. In de polder zijn ze nog te veel bezig volgens het principe 'Massa is kassa.' Dit was het meest geschikt èn leuk. Ik ben geen machine-mens. Ik houd meer van het kleinschalige."* (077)

Sociale kosten

Naast de financiële kosten spelen de te verwachten sociale kosten een belangrijke rol voor vrouwen. Andere taken in gezin, huishouden en agrarisch bedrijf mogen niet in de knel komen.

Herhaaldelijk wijzen de vrouwen in de interviews erop dat de activiteit **combineerbaar** moet zijn (en blijven) met de zorg voor **gezin en huishouden** en het werk op het **bedrijf**. Met dit begrip verwijzen zij naar de noodzaak om voldoende tijd, aandacht en energie over te houden voor het andere werk, hun overige verantwoordelijkheden. Daarbij houdt men vooral het welzijn van de kinderen in het oog - 'de kinderen mogen er niet onder lijden'.

Sommige vrouwen benoemen daarnaast of in plaats van het verzamelbegrip 'combineerbaarheid' voorwaarden die eenduidig naar een bepaalde kostenpost wijzen. Een duidelijk voorbeeld is afwezigheid van huis: een vrij grote groep vrouwen wijst **buitenshuis werk** bij voorbaat af. Men wil thuis zijn, altijd beschikbaar zijn voor de kinderen en hen niet door anderen laten opvangen.

Andere vrouwen geven te kennen niet **fulltime** te willen werken. Zij willen geen werk dat hun inzet gedurende de hele dag, een hele week of het hele jaar vereist, om aan andere dingen voldoende aandacht te kunnen schenken, maar ook om voldoende momenten van ontspanning, rust en vrije tijd te hebben.

> *"Gedurende de drie maanden dat we geen kaas maken, gaat de melk naar de fabriek. In die tijd kan je bijtanken, achterstallig werk doen, contact met school onderhouden en alles schoonmaken."* (007)

Daarnaast is van belang in hoeverre men het werk en arbeidstijd zelf kan indelen. Uit de interviews komt naar voren dat met name diegenen die nieuwe werkzaamheden op het agrarisch bedrijf ontwikkelen, het belangrijk vinden **eigen baas zijn** en zelf te kunnen bepalen wanneer en hoeveel zij werken.

Tabel 3 Voorwaarden oftewel potentiële kosten[5]

Voorwaarden	%
niet buitenshuis	29%
combineerbaarheid gezin	51%
combineerbaarheid bedrijf	37%
niet fulltime	17%
eigen baas	22%
kleinschalig	19%
geringe investeringen	19%
Totaal (100%)	70
geen antwoord	9

De vrouwen die buiten het bedrijf een baan hebben aangenomen benoemen ten dele andere voorwaarden dan de vrouwen die rondom het bedrijf eigen economische activiteiten starten, maar de tendens is dezelfde. Ook voor hen staat de combineerbaarheid met bedrijf en gezin voorop; zij willen dat bereiken door parttime te gaan werken.

Beide aspecten, zowel de combineerbaarheid met gezin en/of bedrijf als de grens die wordt gesteld aan de hoeveelheid werk en/of financiële investeringen, verwijzen op een meer abstract niveau naar een gemeenschappelijk thema: de **inpasbaarheid** van de activiteit. De meeste vrouwen vinden het belangrijk dat zij de nieuwe activiteit kunnen inpassen: inpassen in hun verantwoordelijkheid voor gezin en bedrijf en inpassen in hun dagelijks leven zoals zij dat nu hebben georganiseerd. Aan de ene kant is die inpasbaarheid kwantificeerbaar in de hoeveelheid werk en tijd en de hoeveelheid financiële middelen die de nieuwe activiteit vraagt.

"Het moet te combineren zijn, er tussen door kunnen. Het mag niet zo zijn dat je er alles voor aan de kant moet zetten." (078)

Aan de andere kant heeft inpasbaarheid ook een normatieve betekenis en wordt ermee aangegeven tot hoever de inzet voor de nieuwe activiteit mag gaan. Heel duidelijk komt uit de antwoorden naar voren dat 'een goede moeder zijn' hiervoor een heel belangrijk criterium is, dat onder andere wordt vertaald in beschikbaarheid voor de kinderen. Hier gaat het niet om een bepaald aantal uren dat men nodig heeft om iets concreets met of voor de kinderen te doen, maar het gaat erom dat men 'er moet zijn' voor de kinderen.

"Je moet letten op de effecten op je gezin en hoe je het in kan passen. Maar dat is moeilijk van tevoren te zeggen en er wordt soms te makkelijk over gedaan. Je krijgt bijvoorbeeld snel het gevoel dat je het slecht doet naar je gezin toe en dat doet pijn." (038)

[5] Op deze vraag kon men meerdere antwoorden geven. Daardoor tellen de antwoorden niet op tot 100%.

Hoe dicht het praktisch voordeel en sociale norm tegen elkaar aanliggen wordt duidelijk wanneer men kijkt naar huishoudelijk werk en de verzorging van kinderen. Wanneer men het nieuwe werk kan combineren met de 'oude' zorg voor huishouden en kinderen kan men enerzijds geld en regelwerk besparen: men hoeft geen of minder gauw een huishoudelijke hulp te zoeken en het is niet nodig om structurele kinderopvang te zoeken en (vaak duur) te betalen. Anderzijds kan men blijven voldoen aan de traditionele maatschappelijke verdeling van taken volgens welke vrouwen verantwoordelijk zijn voor de zorg voor kinderen en huishouden. 'Uitbesteding' aan derden en herverdeling van deze 'zorgtaken' binnen het gezin roept nog vaak weerstand op en is op die manier niet noodzakelijk.[6]

"De taakverdeling is niet veranderd. Je moet er andere dingen voor inleveren, zoals een stuk vrije tijd. En je moet goed kunnen plannen en regelen. Er blijven op het bedrijf weleens dingetjes liggen, maar dat komt een andere keer wel weer." (058)

3.2 Keuze en opzet van een specifieke activiteit

De kosten en baten die vrouwen benoemen, bepalen aan de ene kant de **keuze** voor een bepaalde activiteit. De geschatte hoogte van de investeringen is bijvoorbeeld een belangrijk selectiecriterium. Op de eerste plaats staat voor de meeste vrouwen de mogelijkheid om eigen werk te hebben en er tegelijk te zijn voor het gezin en het bedrijf. Het ontwikkelen van een nevenactiviteit op het bedrijf biedt in dat opzicht volgens velen belangrijke voordelen boven een baan buitenshuis: men is beschikbaar voor de kinderen, kan taken op het agrarisch bedrijf blijven vervullen en is 'oproepbaar' om in te springen wanneer dat nodig is.

"Ik ben acht jaar geleden begonnen met de bollen. Tot de kinderen kwamen, had ik een volledige baan buitenshuis. Toen hebben we een derde tak als mijn bezigheid opgezet. Ik wilde bij mijn kinderen zijn en toch mijn eigen geld verdienen." (031)

Vrouwen proberen ook in de **vormgeving**, de wijze waarop men een nieuwe activiteit opzet, (financiële en sociale) kosten te vermijden, een balans te vinden tussen kosten en baten en zo gunstig mogelijke voorwaarden te scheppen voor de combineerbaarheid van taken. Wie wel voor buitenshuis werk kiest, zoekt een parttimebaan, om voldoende tijd voor thuis en bedrijf over te houden.
Sommige vrouwen reserveren expliciet tijd voor het gezin door de openingstijden van de winkel te beperken, anderen kiezen er juist voor om alles tussendoor te doen.

"Toen de kinderen kwamen ben ik met werken gestopt. Ik was toch thuis dus was huisverkoop van melk mogelijk. Ik heb het wel beperkt aanvankelijk tot 1/2 uur per dag. Anders kun je helemaal niet meer weg." (060)

Veel vrouwen beginnen op een manier die zo min mogelijk financiële kosten met zich mee brengt. Men voert verbouwingen zelf uit, gebruikt tweedehandse meubels en begint op kleine schaal. Daarbij is het vanzelfsprekend dat familieleden inspringen en in het algemeen zonder betaling hun deel bijdragen. Het financiële risico wordt daarmee beperkt.

---

[6] Agrarische vrouwen onderscheiden zich wat dit betreft weinig van andere vrouwen; in Nederland willen vrouwen over het algemeen niet fulltime werken om huishouden en de zorg voor kinderen te kunnen combineren met het betaalde werk (Bock & de Olde, 1996; Bock & van Doorne-Huiskes, 1995).

Daarnaast blijft het mogelijk om zonder veel verlies weer te stoppen wanneer het werk of het inkomen tegenvalt, de kosten voor gezin of bedrijf te hoog blijken te zijn.

"Ik ben zo goedkoop mogelijk gestart met tweedehandse spullen; want als het niets zou zijn, dan zouden we niet met dure spullen blijven zitten." (020)

Van de geïnterviewde vrouwen is tweederde (67%) 'klein' begonnen door in eerste instantie zoals hierboven beschreven met minimale investeringen de nieuwe activiteit uit te proberen. De anderen (33%) zijn meteen 'grootser' begonnen, namelijk op een meer professionele manier. Voor een belangrijk deel kan dat worden verklaard uit het soort activiteit dat zij zijn gestart. Een kleine groep (8%) kon professioneler beginnen door een al bestaande activiteit over te nemen. Van de overigen heeft ongeveer de helft nieuwe voornamelijk agrarische 'takken' geïntroduceerd[7] zoals mestkuikens of aspergeteelt die haast per definitie enige investeringen vragen. Binnen de groep 'kleine starters' vindt men relatief vaker toeristische of recreatieve activiteiten zoals een minicamping waarvoor niet per se grote investeringen nodig zijn.
Er bestaat geen verschil tussen de beide groepen wat hun doelen betreft. Ook van de eerste groep vrouwen heeft de meerderheid (89%) doelbewust gekozen voor een nieuwe activiteit om werk of inkomen te verwerven; slechts een kleine groep (11%) heeft de nieuwe activiteit aanvankelijk als hobby opgepakt.

Tabel 4 Schaal waarop men start[8]

	toerisme	verwerking	verkoop	agrarisch	Totaal (100%)
"klein" begonnen	31%	20%	13%	36%	45 (67%)
"groot" begonnen	12%	29%	6%	53%	17 (25%)
overgenomen	60%	20%	20%		5 (8%)

Het zuinige investeringsgedrag van vrouwen blijkt verder uit het feit dat zij relatief weinig beroep doen op een lening via een bank. De meesten financieren de investeringen uit het agrarisch bedrijf of het eigen spaargeld. De overigen betalen investeringen uit de al gerealiseerde omzet of lenen van familieleden; enkelen maken gebruik van subsidieregelingen.

"Ik heb geen bank nodig gehad. Een deel heb ik uit het bedrijf gehaald en een deel van mijn moeder geleend. Eigenlijk kun je bij een bank niet klein beginnen. Die willen meteen een ondernemingsplan en dat kost een boel geld." (016)

---

7 Twee vrouwen hebben geen agrarische activiteiten opgezet maar hebben windmolens geplaatst voor energiewinning. Ook dit vraagt per definitie een 'grootse' start.

8 In deze berekening zijn de (elf) vrouwen die buitenshuis zijn gaan werken, niet meegerekend omdat deze vrouwen over het algemeen geen investeringen hoeven te maken. Ook de vrouw die nog niet daadwerkelijk is gestart, verschijnt in deze tabel niet.

Tabel 5 Financieringsbronnen[9]

	Percentage	Totaal
lening via de bank	18%	13
uit agrarisch bedrijf	42%	30
spaargeld	23%	16
uit de omzet	4%	3
lening van familieleden	7%	5
subsidie	6%	4
Totaal	71	71

3.3 Verdere ontwikkeling

In de loop van de tijd en stap voor stap passen veel vrouwen de relatief eenvoudige omstandigheden waaronder zij starten aan en voeren verbeteringen door. Op de camping komt er beter sanitair; voor het kaasmaken richt men een apart lokaal in dat aan alle vereisten voldoet; men koopt een apart en beter fornuis om niet langer aangewezen te zijn op het privé-fornuis.

Een **proces van professionalisering** zet in dat tot uiting komt in een meer professionele aanpak van de activiteiten en in een meer professionele identiteit van de betrokken vrouwen. Naarmate de vrouwen langer aan het werk zijn en successen ervaren, gaan zij het werk en de eigen positie erin anders definiëren. Die vrouwen die aanvankelijk vooral gemotiveerd waren door de 'aardigheid' die zij in het werk zelf hebben, ervaren hun 'hobby' steeds meer als werk.

> *"In de loop van de tijd kijk je niet meer 'leuk' maar 'economisch' naar de bloemen, Bij de selectie lette ik eerst alleen op kleur, dan kwaliteit en nu ook naar de werkbaarheid."* (038)

Vrouwen worden door het ervaren succes zelfbewuster en gaan de tijd die zij in hun onderneming investeren anders beoordelen. Velen schakelen bijvoorbeeld na verloop van tijd wel een hulp in de huishouding in om meer tijd te hebben voor het eigen bedrijf (zie hoofdstuk 4 en Bock, 1996).

Het toenemend belang dat vrouwen hechten aan professionaliteit, blijkt ook uit het feit dat zij op allerlei manier proberen om hun vaardigheden verder te ontwikkelen: door regelmatig te overleggen met familie, kennissen en collega's; door zelf te experimenteren en in de praktijk van alledag allerlei ervaringen op te doen; en door middel van meer geïnstitutionaliseerde leermethoden zoals cursussen en themadagen, vakliteratuur en informatie van officiële instanties (zie tabel 6).

Ongeveer een derde van de vrouwen (32%) is niet tevreden met de mogelijkheden die zij nu hebben om zich bij te scholen; zij willen graag meer overleg met collega's, meer vakgerichte informatie en meer cursussen kunnen volgen.[10]

---

[9] In deze tabel wordt uitgegaan van alle vrouwen (90%) die aangeven in de nieuwe activiteit geïnvesteerd te hebben.

Tabel 6 Leermethoden
(percentage van alle gegeven antwoorden)

	percentage	Totaal
overleg (partner, kinderen, buren, collega's)	42%	173
praktijk van alledag (al doende, experimenten)	30%	122
officiele methoden (vakliteratuur, voorlichting, cursussen)	28%	115
Totaal	100%	410

Professionalisering is het duidelijkst herkenbaar in de verbetering van de uitvoering van de activiteit. Vrouwen investeren op gegeven moment in betere apparatuur, een beter uitgeruste, mooiere of grotere locatie; zij breiden het assortiment uit, laten een mooiere folder maken. Ze scheppen daardoor betere arbeidsomstandigheden voor zichzelf: het is prettiger en efficiënter werken met goede apparatuur. Daarnaast speelt natuurlijk een rol dat bij uitbreiding van de activiteiten ook de druk groter wordt om aan de regelgeving te voldoen die bij bepaalde activiteiten (bijv. kaasmaken) precies voorschrijft aan welke vereisten een locatie moet voldoen.

"Na drie jaar hebben we uitgebreid en de stal verbouwd. Toen de twee melkfabrieken hier in de buurt gingen sluiten, werd de toeloop naar boeren groter. Toen werd de ruimte te klein en hebben we aparte ruimtes ingericht voor de productie, verkoop en de koeling. Het werk werd daardoor lichter: er is meer regelmaat en het werkt efficiënter." (048)

Vaak komt een aanpassing van de werkomstandigheden ten goede aan de kwaliteit van het 'product'. Het geheel oogt professioneler en de kwaliteit kan beter worden bewaakt. Afhankelijk van het product hangt dat vooral samen met of de betere apparatuur of de eigen professionele identiteit. Het is gemakkelijker de kwaliteit van kaas te bewaken wanneer men kaast in een professionele locatie met professionele apparatuur. De kwaliteit van de dienstverlening zal doorgaans hoger zijn, wanneer men het verlenen van een goede service als onderdeel van het product, het beroepsprofiel beschouwt, en niet als een min of meer vrijblijvend 'extra'.

Professionalisering verloopt over het algemeen geleidelijk wat het voordeel biedt dat kosten uit de reeds gemaakte omzet kunnen worden betaald. De meesten besteden een groot deel van het gerealiseerde inkomen aan investeringen in de nieuwe activiteit (zie 3.4). Toch

---

[10] Deze drie leermogelijkheden worden door deze betreffende groep vrouwen vrijwel even belangrijk gevonden: 32% van de vrouwen die leermogelijkheden missen, wil meer overleg met collega's, 32% zoekt meer specifieke vakinformatie en 28% is op zoek naar passende cursussen en 8% naar overige mogelijkheden.

is er achteraf in veel gevallen een keerpunt vast te stellen: vanaf dat moment komt professionalisering als het ware in een stroomversnelling.
Uit eerder onderzoek (Bock, 1996) is gebleken dat vrouwen in deze fase wel een beroep doen op een krediet van de bank of deskundigen inschakelen voor advies of het verlenen van bepaalde diensten. Men vraagt bijvoorbeeld een adviesbureau om alsnog een ondernemingsplan op te stellen of besteedt het maken van een professionele folder uit aan een reclamebureau. Met de ontwikkeling van een professionele identiteit en de ervaring van het eigen succes krijgen vrouwen een ander kijk op hun kwaliteiten - wat kan ik goed en wat kan een ander beter, een ander kijk op kosten en ook de kosten van hun eigen tijd, en is als het ware de stap gezet naar een andere wijze van ondernemen. Daarin is meer ruimte dan voordien voor investeringen en het gebruik maken van professionele diensten van anderen. Of en wanneer het professionaliseringsproces inzet heeft naar verwachting te maken met de ervaren 'rentabiliteit' van de activiteit.

3.4 Rentabiliteit: balans tussen kosten en baten

Niet alle kosten kunnen worden vermeden door het werk op een bepaalde manier te organiseren en soms blijkt de vooropgestelde 'combineerbaarheid' een ideaal te zijn dat in de realiteit van alledag niet kan worden verwezenlijkt. Het financiële resultaat van de activiteiten, hun economische rentabiliteit, komt in de volgende paragraaf aan de orde. Hier gaat het met name om de meer subjectieve balans van kosten en baten, de tevredenheid.

3.4.1 Tevredenheid

Kosten

Opvallend is dat veel vrouwen de hoeveelheid werk tegenvalt (58%). Andere taken komen in de knel (huishouden, kinderen en/of bedrijf (38%) en men houdt weinig tijd over voor het privéleven. Veel vrouwen voelen zich door de nieuwe activiteit meer gebonden (33%) wat eveneens van invloed is op het privéleven: men is minder vrij om bijvoorbeeld een dag vrij te nemen om iets met de kinderen te ondernemen.

> *"Het kan alleen slagen als je alles aanpakt wat je kunt krijgen. Ik heb veel van mijn privéleven op moeten geven. Als je je hobby's aan wil houden, moet je het niet doen. Soms moet je het hele weekeinde doorwerken als er op donderdag een fax met een bestelling komt."* (064)

Tabel 7 Kosten[11]

Kosten	genoemd door % respondenten
gebondenheid	33%
hoeveelheid werk	58%
verlies privéleven	43%
minder tijd huishouden, kinderen en/of bedrijf	38%
negatieve reacties van familie, buurt, officiële instanties	49%
tegenvallend inkomen en/of hoge kosten	25%
werk niet altijd leuk	10%
overige	8%

Daarnaast zijn de reacties uit de sociale omgeving vaak negatiever dan verwacht. Door een nieuwe activiteit op te starten gaat men in tegen de normen van een goede moeder die zich voltijds richt op haar gezin, en de norm van een goede boer die in staat is een volledig inkomen uit het agrarisch bedrijf te halen.

"De buurman vindt het maar niets. Volgens hem begint zo het einde van de boerenstand. 'Is dit financieel nu nodig?', is ook een reactie uit de buurt. Ik trek me er niets van aan." (054)

Het meest negatief is men over de reacties van buren en kennissen: 37% van de respondenten geeft aan dat buren en kennissen sceptisch of negatief reageerden op de nieuwe activiteiten. Maar ook familieleden (vooral ouders en schoonouders) reageren volgens de ervaring van 14% van de geïnterviewden niet altijd enthousiast. Een kleine groep (8%) geeft aan dat officiële instanties, zoals banken, gemeenten en de voorlichtingsdiensten weinig vertrouwen toonden in de nieuwe plannen.

"Mijn ouders vinden het nog steeds niet goed. Een vrouw hoort in huis te zijn, vinden ze." (052)

Soms is ook de eigen partner niet enthousiast. Maar voor de meesten is steun door echtgenoot en gezin essentieel geweest om eigen werkzaamheden op te kunnen zetten.

"Soms is het moeilijk om thuis alles op een rijtje te houden. De man moet erachter staan, anders kun je er niet aan beginnen." (072)

Ongeveer een kwart van de respondenten geeft aan dat het tot nu toe gerealiseerde inkomen hen tegenvalt, ook gezien de hoge kosten die met de nieuwe activiteit gepaard gaan. In de volgende paragraaf gaan we hier nader op in.
Vrouwen die een baan buiten het bedrijf hebben aangenomen, benoemen voor een deel andere kosten dan de vrouwen met een zogenaamde 'tweede tak' (zie tabel 2 bijlage 2).
De eerste groep vrouwen klaagt duidelijk minder vaak over de hoeveelheid werk, het tekort aan tijd voor huishouden en kinderen en het tegenvallende inkomen.

---

[11] Geen antwoord: 2 vrouwen (3%).

In vergelijking met de andere vrouwen hebben zij wel meer last van negatieve reacties van buren, vrienden en kennissen.

De tevredenheid over de situatie hangt af van de betekenis die men aan de kosten toekent, en dat verschilt afhankelijk van de doelen die men zich gesteld heeft (zie tabel 8). Kosten en baten hebben een relatieve betekenis.
Wie zich vooral richt op een leuke activiteit 'ernaast', voelt zich minder belast dan (gemiddeld) anderen door de hoeveelheid werk (21% tegenover 58%) en de tijd die verloren gaat aan het huishouden (14% tegenover 24%). Zij berichten ook zelden van negatieve reacties van familieleden, buren en kennissen of officiële instanties.
Diegenen die hun activiteit vooral zijn gestart om extra inkomen te verwerven voelen zich zwaarder dan gemiddeld belast door de hoeveelheid werk (73% tegenover 58%), de gebondenheid aan het bedrijf (40% tegenover 33%) en het feit dat zij minder tijd hebben voor de kinderen (21% tegenover 14%). Het is opvallend hoe weinig deze vrouwen melding maken van de negatieve reacties van familieleden (5% tegenover gemiddeld 14%). De groep vrouwen die door middel van de nieuwe activiteit zelfstandig werk wil creëren, klaagt daar vaker over (26% tegenover gemiddeld 14%). Het lijkt meer aanvaard te zijn wanneer men werkt om extra inkomen voor het agrarisch bedrijf te verzekeren dan wanneer en eigen beroep en een zelfstandige status de belangrijkste aanleiding vormen.

"Sommigen vinden het raar - kinderen èn een bedrijf èn nog werken. Het lijkt alsof een baan negatiever wordt beoordeeld dan andere activiteiten." (065)

Tabel 8 **Negatieve aspecten naar belangrijkste doeleinden**
(zoals genoemd door % respondenten)

	zelfstandig werk	extra inkomen	plezier zelfontplooiing	gemiddeld %
gebondenheid	29%	40%	29%	33%
hoeveelheid werk	62%	73%	21%	58%
verlies privéleven	41%	41%	43%	43%
minder tijd voor				
* huishouden	29%	24%	14%	24%
* kinderen	8%	21%	14%	14%
* bedrijf	11%	10%	-	8%
negatieve reactie				
* familie	26%	5%	7%	14%
* buren/kennissen	39%	36%		8%
* officiëlen	11%	11%		37%
weinig inkomen	21%	10%	36%	19%
kosten	8%	11%	7%	8%

Baten

Tegenover de hierboven beschreven min of meer teleurstellende ervaringen, staan veel positieve ervaringen. De meeste vrouwen zouden de nieuwe activiteit niet meer willen missen.

"Het is weleens lastig dat je er niet bent. Maar ik zou het voor geen goud willen missen. Het is een enorme verrijking voor jezelf." (057)

De waardering en tevredenheid van klanten geven veel voldoening. Klanten die terugkomen bevestigen de gemaakte keuze en stimuleren hen door te gaan en hun bedrijf verder te ontwikkelen. Plezier in het werk is eveneens een belangrijke 'beloning'; vrouwen geven aan het werk leuk te vinden, soms leuker dan een eerdere baan, plezier te hebben in het omgaan met mensen, van organiseren te houden, gefascineerd te zijn door de technische aspecten - kortom het werk als zodanig niet meer te willen missen.

"In de herfst zijn de eerste gasten al terug gekomen; daar was ik zo trots op. Het gaf me het gevoel: Ik heb het goed gedaan!" (001)

Tabel 9 Baten[12]

Baten	genoemd door % van de respondenten
plezier in het werk	46%
trots op het product	23%
waardering door klanten	22%
eigen baas zijn	22%
PR voor de landbouw	22%
overige	5%

Belangrijke baten zijn de trots op een goed product, op de kwaliteit van het werk dat men heeft verricht, het ontdekken van de eigen kwaliteiten, het succes van de gemaakte plannen en de visie die daar achter zit. Waar het gaat om agrarische activiteiten, speelt daarbij vaak de voldoening mee om een kwaliteitsproduct in tegenstelling tot een bulkproduct te produceren en/of te verkopen of op een milieuvriendelijke wijze te produceren.

"Scharrelvarkens houden is het gewoon. Het is prettig voor de dieren; er komt geen techniek aan te pas. Alles is heel natuurlijk en zo is het ook prettiger werken." (080)

Veel vrouwen vinden het belangrijk eigen baas te kunnen zijn, zelf hun werk in te kunnen delen en 'niet voor een ander' te hoeven werken; het gaat dus zowel om de vrijheid en flexibiliteit van een eigen bedrijf als ook de daarmee verbonden status. Bevrediging ervaren vrouwen verder in de bemiddeling van meer kennis en begrip voor de agrarische ondernemer als zodanig: te kunnen werken aan een beter imago van de landbouw en op te kunnen treden als 'ambassadrices voor de landbouw'.

---

[12] Geen antwoord: 18 vrouwen (23%). Door de kleine aantallen is het niet mogelijk om op dit punt een verschil te maken tussen vrouwen met een baan buiten het bedrijf hebben en vrouwen met een tweede tak.

"Er is toch ook een stukje idealisme bij. Aan andere mensen laten zien hoe boeren werken - niet alleen met de gifkar - maar met veel liefde voor mens en dier." (001)

3.4.2 Gerealiseerd inkomen

Omdat de meeste vrouwen hun nieuwe activiteiten geleidelijk opbouwen, is het moeilijk om een startdatum vast te stellen en te bepalen hoe lang de onderneming al bestaat. Dat maakt het, tenminste met dit databestand, onmogelijk om bij vergelijking van de bedrijfsresultaten rekening te houden met de fase waarin de verschillende ondernemingen zich bevinden. De resultaten die hier worden genoemd, zijn gemiddelde resultaten van alle respondenten. Daaronder bevinden zich vrouwen die hun nieuwe werkzaamheden net hebben gestart, en vrouwen die al jarenlange ervaringen hebben.

Om meer inzicht te verkrijgen in de ontwikkeling van de bedrijfsresultaten, is het noodzakelijk om het aantal bedrijven met nieuwe activiteiten gedurende een aantal jaren te volgen. Dergelijke gegevens zijn op dit moment niet beschikbaar.

In totaal geeft bijna drie kwart (71%) van de respondenten te kennen aan de nieuwe activiteit te verdienen; ongeveer een kwart (24%) zegt alleen de kosten te kunnen betalen en er niets aan over te houden; de overigen (5%) hebben naar eigen zeggen (nog) geen inkomen uit de nieuwe activiteit. Er bestaat op dit punt weinig verschil tussen de vrouwen met een baan buiten het bedrijf en de vrouwen met een zogenaamde 'tweede tak' (zie tabel 3, bijlage 2).

Tabel 10 Oordeel over het gerealiseerde inkomen

	Percentage	Totaal
wel inkomen	52%	41
gering inkomen	19%	15
alleen uit de kosten	24%	19
(nog) geen inkomen	5%	4
Totaal	100%	79

De geïnterviewden hebben geen concrete bedragen genoemd en er is geen informatie gegeven over de omvang van de kosten en de investeringen. Het is niet mogelijk om te berekenen hoe hoog het inkomen uit de verschillende activiteiten gemiddeld is. Wel is het mogelijk om iets meer te weten te komen over de betekenis die de vrouwen hechten aan het inkomen.

Een kwart van alle vrouwen (24%) is van mening alleen van dit inkomen te kunnen leven.[13] Volgens hun schatting verdienen zij op dit moment 40% tot 90% van het totale gezinsinkomen. Volgens de overigen is het gerealiseerde inkomen te laag om de kosten van het huishouden te kunnen dragen; naar hun inschatting leveren zij op dit moment tussen 2% en 20% van het totale gezinsinkomen (zie ook tabel 4, bijlage 2).

Waaraan vrouwen het inkomen besteden, biedt eveneens zicht op de betekenis van het gerealiseerde inkomen (zie tabel 11).

De helft van de vrouwen (51%) gebruikt het inkomen voor het bedrijf: om aflossingen voor de nieuwe activiteit te betalen, nieuwe investeringen te doen of ook om in het agrarisch bedrijf te investeren. Een andere groep (12%) vult met het inkomen de huishoudportemonnaie aan en bij 21% 'verdwijnt' het inkomen in de algemene pot van gezin en bedrijf. De overigen besteden het inkomen aan extra's voor zichzelf en het gezin (10%) of proberen het geld te sparen (7%) (zie tabel 5, bijlage 2).

Tabel 11 Bestedingen naar inkomen

	bedrijf	gezin	extra	algemene pot	sparen	Totaal (100%)
ja	46%	10%	3%	31%	10%	39
gering	27%	26%	27%	13%	7%	15
quitte	80%	5%	10%	5%		19
gemiddeld %	50%	12%	10%	21%	7%	100%
TOTAAL	37	9	7	15	5	73

Hoe men het geld besteedt hangt, zoals te verwachten, samen met de omvang van het inkomen (zie tabel 11): diegenen die aangeven alleen quitte te spelen, gebruiken het inkomen vooral voor aflossingen en investeringen (80%); wie naar eigen mening een gering inkomen verdient betaalt er vooral 'extra's' (27%) en gezinsuitgaven mee (26%); wie een 'echt' inkomen verdient besteed het aan het bedrijf (46%) of draagt bij aan de 'algemene pot' (31%).

3.4.3 Rentabiliteit

Op basis van de onderzoeksresultaten is het niet mogelijk om de rentabiliteit van de onderzochte activiteiten te berekenen. Daarvoor ontbreken de nodige gegevens, namelijk de gemaakte kosten, gewerkte uren en gerealiseerde inkomsten. Maar zelfs wanneer wij wel zouden beschikken over deze gegevens zou het niet makkelijk zijn om de rentabiliteit te berekenen omdat de nieuwe activiteiten inhoudelijk en organisatorisch hecht vervlochten zijn met zowel het bedrijf als het gezin.

---

[13] Het gaat hierbij om bijna een derde (29%) van de (66) vrouwen die aangeven met hun activiteiten een (gering) inkomen te verdienen.

De grenzen tussen gezin en bedrijf, werk en niet-werk zijn vloeiend, en de uren die men tussendoor en tegelijkertijd aan huishouden, agrarisch bedrijf en de nieuwe activiteit besteedt worden noch bij de een noch bij de andere als kosten berekend.

"Privé en werk lopen door elkaar heen en uren zijn onmogelijk te tellen. Het rare in onze samenleving is de scheiding tussen werk en vrije tijd. Ik maak van mijn hobby mijn werk." (042)

Waar eigen producten worden verwerkt en verkocht, worden deze lang niet altijd en allemaal van het ene aan het andere bedrijf verkocht. En voor het gebruik van bedrijfs- of privéruimtes wordt doorgaans geen vergoeding berekend. Vrijwel iedereen houdt een aparte boekhouding bij en vaak zijn de nieuwe activiteiten formeel in een apart bedrijf ondergebracht. Deze formele scheiding van de activiteiten is in tegenspraak met een praktijk waarin productiemiddelen en opbrengsten van beide bedrijven in elkaar overlopen.

"Vanaf het begin vond ik het leuk om mijn eigen werk af te bakenen: kijk dat heb ik nou gedaan, daar heb ik voor gezorgd. Ook financieel is het interessant want dan kan er weer geïnvesteerd worden in de rundveehouderij. Maar het is moeilijk aan te geven welk percentage van het totale inkomen door welke tak wordt verdiend; want met het inkomen dat de kuikens opbrengen, financieren we voor een deel ook de rundveehouderij." (065)

Waar het gaat om de betaling van vrouwen voor de geleverde arbeid vindt men een vergelijkbare tegenstelling: aan de ene kant beschouwen de meeste vrouwen het als een groot voordeel dat men veel werk tussendoor kan verrichten wanneer men er toch is en dus geen kosten voor arbeid berekend hoeft te worden. Aan de andere kant merkt een aantal vrouwen op dat de nieuwe activiteit nog niet genoeg opbrengt om de geïnvesteerde uren te betalen.

"We hebben wel een extra inkomen maar de uren zijn niet betaald. Je moet er veel voor doen." (021)

Binnen de agrarische bedrijfseconomie onderscheidt men twee methoden om de rentabiliteit van economische activiteiten te berekenen: de partiële of de integrale benadering (Trip, 1996). Wanneer het gaat om een nieuw te starten bedrijf wordt de te verwachten rentabiliteit berekend met behulp van een exploitatieberekening. Hierin worden alle kosten meegerekend die gemaakt moeten worden voor onder ander de ruimtes, machines, grondstoffen en de kosten voor het afsluiten van een lening. Ook de kosten voor arbeid worden meegerekend, over het algemeen op basis van een modaal loon.
Bij de berekening van de rentabiliteit van een nieuwe activiteit binnen een bestaand bedrijf past men meestal de partiële benadering toe. Dat betekent dat alleen met de veranderingen die door de nieuwe activiteit optreden, rekening wordt gehouden - de extra kosten en de extra opbrengsten. Men veronderstelt dat de nieuwe activiteiten passen binnen de bestaande bedrijfsopzet en dat de bestaande kosten-opbrengstenstructuur, dus de al vastgestelde rentabiliteit van de 'oude' activiteiten als geheel niet beïnvloeden. Dat betekent dat er bijvoorbeeld geen kosten worden berekend voor een bestaande ruimte die eerder niet werd gebruikt, omdat er immers door ingebruikname van de ruimte geen extra kosten ontstaan.
Een vergelijkbare redenering geldt voor de te investeren tijd of arbeid. De kosten voor arbeid worden alleen dan meegerekend wanneer er tijd voor andere inkomenvormende

activiteiten verloren gaat. Wanneer men bijvoorbeeld minder tijd heeft voor de verzorging van de varkens en die opbrengsten afnemen of er iemand in dienst genomen moet worden om het werk over te nemen, heeft arbeid ook in de partiële benadering een prijs omdat er extra kosten worden gemaakt. Wanneer vrije tijd wordt geïnvesteerd, ontstaan er volgens deze benadering geen extra kosten. 'Opportunity costs' voor arbeid en andere bestaande productiemiddelen worden alleen dan berekend als er alternatieve aanwendingsmogelijkheden zijn en er sprake van kosten is in de zin van ontgane voordelen of reële extra kosten.

De partiële benadering sluit goed aan bij de beleving van de geïnterviewde vrouwen: ook zij zien het 'dubbel' gebruik kunnen maken van tijd en ruimte als een belangrijk voordeel, als winst tegenover een baan buitenshuis.

"Het zijn geen neventakken waarmee je het hoofd boven water houdt, daarvoor is het te kleinschalig. Maar je bent toch thuis en daarom doe je het." (043)

"Het is moeilijk te bepalen hoeveel je moet investeren. Het huisje dat we nu verhuren, is direct winst." (055)

Het berekenen van een theoretische kostprijs voor de gewerkte uren en het gebruikmaken van ruimtes, zou het ervaren voordeel teniet doen. Veel activiteiten zouden waarschijnlijk niet rendabel zijn, terwijl er wordt verdiend en het inkomen van het gezin als geheel verbetert. Wanneer men wel een prijs wil rekenen voor de geïnvesteerde arbeidsuren omdat men niet bij voorbaat wil uitgaan van het gratis werk van vrouwen, dient men ook een prijs vaststellen voor het overig werk van vrouwen binnen bedrijf en huishouden. Het betekent verder dat men rekening houdt met de besparingen die deze gecombineerde manier van werken oplevert: onder andere kosten voor kinderopvang, huishoudelijke hulp en hulp voor het werk op het agrarisch bedrijf, kortom al dat werk dat nu tussendoor wordt gedaan.

Om verschillende redenen is het interessant om uit te rekenen hoe hoog het arbeidsloon zou kunnen zijn: om te kiezen uit verschillende mogelijke activiteiten en om activiteiten op het bedrijf te vergelijken met een baan buitenshuis. In het laatste geval moeten nog andere potentiële kosten en baten meegenomen moeten worden in de berekening, bijvoorbeeld extra kosten voor kinderopvang, transport, hulp in het huishouden en/of op het bedrijf en aan de andere kant bijvoorbeeld het financiële voordeel van een stabiel loon en een goedkopere sociale verzekering.

Nog om een andere reden is het moeilijk om de rentabiliteit van de vernieuwende activiteiten van vrouwen op de gebruikelijke manier te bepalen. In de agrarische bedrijfseconomie wordt er in het algemeen van uitgegaan dat het streven van een ondern(e)em(st)er gericht is op winstmaximalisatie. Een verstandige ondernemer kiest op grond van de berekende rentabiliteit de bedrijfsactiviteit die de meeste winst belooft. Op deze assumptie is de berekening gebaseerd ook al is de werkelijkheid anders. In de praktijk spelen andere, niet zakelijke argumenten eveneens een belangrijke rol, zoals traditie, voorkeuren, opgebouwde deskundigheid e.t.c. (o.a. De Haan, 1993).
De meeste vrouwen vervolgen niet alleen economische doeleinden maar willen ook op ander terrein 'winst' boeken. Deze doelen zijn ten dele tegenstrijdig, ten minste dan

wanneer men 'winstmaximalisatie' op de afzonderlijke terreinen voorop stelt. Wanneer men combineerbaarheid voorop stelt, compenseert men als het ware minder winst in de rol als ondernemer met winst in de rol als moeder/huisvrouw. Wat economisch gezien niet 'verstandig' is omdat geen maximale financiële winst wordt behaald, kan voor de individuele vrouw wel 'verstandig' en 'rendabel' zijn omdat zij juist op zoek is naar een balans van verschillende doeleinden.[14]

Over het algemeen zijn de nieuwe activiteiten er niet op gericht om een volledig inkomen op te brengen of het maximaal mogelijke. Het is bedoeld als een aanvulling en in die zin is 'alles meegenomen'. Als er in principe al een gezinsinkomen is, biedt dat belangrijke voordelen voor het starten van nieuwe activiteiten. Er is meer vrijheid wat de invulling van de neventak betreft; men kan rustig, 'in het klein' beginnen en experimenteren en men kan meer rekening houden met de wens plezier te beleven aan de nieuwe werkzaamheden. Omdat de hoofdactiviteit geacht wordt het basisinkomen te garanderen, kan de nevenactiviteit minder rendabel zijn en hoeft zij niet een maximale winst op te brengen.

"Iedereen moet zelf kiezen. En mannen doen dat anders dan vrouwen. Bij mij was er al een inkomen en kon ik klein beginnen. Een man, als hij tenminste kostwinner is, moet meteen groot beginnen want dan moet het een inkomen opleveren." (024)

"De Kamer van Koophandel stond er negatief tegenover - ze wisten geen weg met kampeerboerderijen. Bij de bank waren ze makkelijker omdat er al een loon was. Als ik alleen was begonnen, hadden ze me waarschijnlijk niet geholpen." (046)

Het gegeven dat het in de meeste gevallen om een aanvullend inkomen gaat, biedt dus een aantal voordelen. Aan de andere kant betekent het ook dat er in de meeste gevallen geen sprake is van economische zelfstandigheid.

3.5 Conclusie

In dit hoofdstuk heeft het vernieuwingsproces centraal gestaan. Aan de orde is gekomen waarom vrouwen nieuwe activiteiten opzetten, welke afwegingen zij daarbij maken, hoe zij een keuze maken uit verschillende mogelijkheden en hoe zij de nieuwe werkzaamheden opzetten en verder ontwikkelen.

Vrouwen vervolgen verschillende doeleinden. Zij willen zelfstandig werk, extra inkomen, plezier beleven aan het nieuwe werk en zich verder ontwikkelen. Bij de keuze van een activiteit en de vormgeving ervan houden zij rekening met hun andere taken en verantwoordelijkheden. Vrouwen die buiten het bedrijf gaan werken, zoeken een parttime baan. De vrouwen die een nieuwe activiteiten op het bedrijf starten, zoeken naar activiteiten die relatief weinig investeringen vergen, geen fulltime inzet vragen en die zij zoveel mogelijk alleen kunnen uitvoeren. Het (nieuwe) werk moet combineerbaar zijn met gezin en bedrijf en inpasbaar zijn in de organisatie van hun leven tot nu toe. De meeste vrouwen beginnen

---

[14] Een dergelijke houding vindt men ook bij veel vrouwen met een baan buitenshuis die hun ambitie voor een succesvolle beroepsloopbaan willen combineren met de zorg voor hun kinderen (vgl. Bock & De Jong, 1994).

kleinschalig. Na verloop van tijd gaan zij stap voor stap verbeteringen doorvoeren en de activiteiten uitbreiden. Er komt een proces van professionalisering op gang dat zich kenmerkt door een meer professionele aanpak van het werk en een meer professionele identiteit. Het nieuwe werk gaat een meer centrale plek in hun leven innemen.

De meeste vrouwen zouden de nieuwe activiteiten niet meer willen missen. Zij hebben plezier in het werk en de waardering en het respect van klanten geven veel voldoening. Ze zijn trots op hun goed product en ervaren het realiseren van hun eigen ambities als bevredigend. Daar staat tegenover dat de nieuwe activiteiten meestal meer tijd kosten dan zij van te voren hadden beraamd. Hun leven is veel drukker geworden en zij hebben in hun ogen soms te weinig tijd voor gezin, agrarisch bedrijf en ontspanning. Dit geldt met name voor die vrouwen die een zogenaamde 'tweede tak' zijn gestart; vrouwen met een baan buiten het bedrijf voelen zich duidelijk minder zwaar belast door de hoeveelheid werk en staan minder onder tijdsdruk. Uit de sociale omgeving komen vaak negatieve reacties omdat zij niet meer zouden voldoen aan hun plichten als boerin en moeder. Afkeuring door buren, kennissen en vrienden ervaren vooral de vrouwen met een baan buiten het bedrijf. De vrouwen met een 'tweede tak' krijgen herhaaldelijk te horen dat een goede ondernemer extra activiteiten niet nodig heeft. Sommigen valt ook het gerealiseerde inkomen tegen vooral in relatie tot de tijd die men erin moet investeren. Ook dit geldt met name voor de vrouwen die nieuwe economische activiteiten rondom het agrarisch bedrijf opzetten en niet de vrouwen met een betaalde baan.

De omvang van het gerealiseerde inkomen verschilt. Een kwart van de vrouwen denkt van de opbrengsten uit de nieuwe activiteit het gezin te kunnen onderhouden. Zij dragen in belangrijke mate bij aan het onderhoud van gezin en agrarisch bedrijf. De anderen besteden het inkomen met name aan aflossingen en nieuwe investeringen. Een relatief kleine groep vrouwen geven het geld vooral uit aan extra's voor het gezin.
Er bestaat wat dit betreft vrijwel geen verschil tussen de vrouwen met een betaalde baan of een zogenaamde 'tweede tak'.
Omdat de meeste vrouwen hun ondernemingen geleidelijk opbouwen, is het moeilijk vast te stellen wanneer men precies is begonnen en hoe lang de onderneming al bestaat. Met behulp van het beschikbare databestand is het daarom niet mogelijk om bij de vergelijking van het gerealiseerde inkomen rekening te houden met de fase waarin het bedrijf zich bevindt. Om meer inzicht te krijgen in de ontwikkeling van de bedrijfsresultaten in deze nieuwe ondernemingen, is het noodzakelijk om een longitudinaal onderzoek door te voeren.

Met behulp van de ter beschikking staande data is het evenmin mogelijk om de rentabiliteit van de nieuwe economische activiteiten precies vast te stellen. Informatie over gemaakte kosten en geïnvesteerde tijd ontbreekt. Ook om inhoudelijke redenen is het moeilijk om uitspraken te doen over de economische rentabiliteit. De nieuwe activiteiten zijn namelijk in veel gevallen zowel inhoudelijk als organisatorisch sterk verweven met zowel het agrarisch bedrijf als het huishouden. Belangrijke productiefactoren worden 'dubbel' gebruikt, zoals tijd en ruimte, en andere productiemiddelen worden vaak niet als kosten berekend omdat zij niet betaald hoeven te worden. Dat is met name dan het geval wanneer eigen producten worden verwerkt en verkocht. Formeel is er meestal sprake van twee aparte bedrijven maar in de praktijk van alledag zijn de grenzen diffuus. In de beleving van

de betrokkenen is dat een belangrijk voordeel van nieuwe activiteiten: zonder veel kosten kan er relatief snel 'winst' worden gemaakt. De eigen arbeid wordt over het algemeen niet als kostenpost gerekend omdat 'men er toch is' en tussendoor allerlei taken uit kan voeren. Aan de andere kant merkt een aantal vrouwen op dat de nieuwe activiteit eigenlijk (nog) geen salaris voor haar oplevert.

Wanneer alle theoretische kosten zouden worden berekend, zouden veel activiteiten waarschijnlijk niet rendabel zijn terwijl er wel inkomen wordt gerealiseerd. Het is de vraag hoe zinvol een dergelijk berekeningswijze is. Wanneer men een afweging wil maken tussen mogelijke activiteiten of tussen activiteiten op het bedrijf en een baan buitenshuis, kan het wel interessant zijn om vast te stellen hoeveel men per uur verdient. Maar dan moet men wel rekening houden met de andere theoretische kosten die over het algemeen evenmin worden begroot: de kosten voor huishoudelijk werk, inclusief de zorg en opvang van kinderen en het uitvoeren van werkzaamheden op het agrarisch bedrijf.

Hoofdstuk 4
De vernieuwende vrouwen: hulpbronnen en belemmeringen

De vrouwen die nieuwe economische activiteiten ontwikkelen rondom het agrarisch bedrijf of via een baan buitenshuis extra inkomen vergaren, zijn zeer verschillend en evenals de zeer diverse activiteiten lijken ook zij op het eerste gezicht weinig gemeenschappelijk te hebben. Tot deze groep behoren jonge en oudere vrouwen, vrouwen met en zonder kinderen, vrouwen met een goede en met een minder goede vooropleiding, met en zonder werkervaring. Ook de bedrijven waarop zij leven verschillen.

In dit hoofdstuk vergelijken we pluriactieve en niet-pluriactieve vrouwen. Daarbij maken we gebruik van de data die in het onderzoek van De Rooij e.a. (1995) zijn verzameld. Doel van de analyse is om na te gaan of pluriactieve vrouwen een specifieke groep vormen en of hun specifieke kenmerken een verklaring kunnen bieden voor hun 'vernieuwend' gedrag. Daarbij gaat het ten eerste om de vraag waarom zij wel of niet nieuwe activiteiten ontwikkelen; ten tweede kan een verschil in hulpbronnen en restricties mogelijk ook de keuze voor verschillende soorten activiteiten verklaren.
Gekeken zal worden of pluriactieve vrouwen over meer en/of andere hulpbronnen beschikken en minder en/of andere restricties ervaren waardoor gunstige of juist minder gunstige voorwaarden voor het ontplooien van nieuwe activiteiten zijn gegeven. Hulpbronnen en belemmeringen kunnen liggen in persoonlijke kenmerken van de betrokken vrouwen, zoals opleiding, leeftijd en levensfase, in kenmerken van het bedrijf zoals grootte, sector en economische situatie en in hun 'normatieve bagage' (Lippe, 1993), dat wil zeggen hun normen en waarden ten aanzien van de positie en het gewenste gedrag van vrouwen in gezin en bedrijf.

4.1 Persoonlijke kenmerken

4.1.1 Opleiding, agrarische achtergrond en werkervaring

Hypothese
Bij kwalificaties kan worden gedacht aan de hoogte en richting van de (beroeps)opleiding, de ervaring met betaald werk en de vertrouwdheid met het werken op en besturen van een agrarisch bedrijf. Uit onderzoek is bekend dat vooral vrouwen met een hogere beroepsopleiding buitenshuis (blijven) werken (Bock & van Doorne-Huiskes, 1995; Dessens, 1990). Analoog hieraan kan men verwachten dat pluriactieve vrouwen over meer beroepskwalificaties beschikken (door opleiding en ervaring) dan niet-pluriactieve vrouwen. De verwachting is verder dat vrouwen met een hogere beroepsopleiding en meer werkervaring eerder kiezen voor een betaalde baan of een niet agrarische activiteit op het bedrijf en vrouwen met een agrarische opleiding en veel kennis van het agrarisch bedrijf eerder kiezen voor een agrarische activiteit op het bedrijf.

Resultaten
De meeste vrouwen (78%) hebben in het verleden betaald werk verricht. Er bestaat op dit punt vrijwel geen verschil tussen de pluriactieve (75%) en niet-pluriactieve vrouwen

(81%). Ook wat hun opleiding betreft is er weinig onderscheid. Tegen de verwachting in beschikken pluriactieve vrouwen niet over een duidelijk hogere opleiding dan niet-pluriactieve vrouwen. De laatsten hebben zelfs iets vaker een beroepsopleiding afgesloten: 72% heeft een lagere, middelbare of hogere beroepsopleiding voltooid tegenover 57% van de pluriactieve vrouwen.
Binnen de groep pluriactieve vrouwen bestaan wel duidelijk verschillen. De vrouwen die een betaalde baan buiten het agrarisch bedrijf hebben aangenomen, beschikken over het algemeen over een hogere opleiding dan de vrouwen die een zogenaamde 'tweede tak' hebben opgezet (zie bijlage 3 tabel 1).

Tabel 12 Hoogst genoten opleiding

	pluriactief	niet-pluriactief	totaal
lager onderwijs	2%	7%	3
mavo/havo	31%	14%	21
vwo	6%	7%	5
LBO	44%	59%	41
MBO	9%	10%	8
HBO	4%	3%	3
universiteit	4%		2
Totaal (100%)	54	29	83
geen antwoord	8	8	16

Zeer weinig vrouwen (6%) hebben een agrarische opleiding bezocht; hierbij gaat het uitsluitend om pluriactieve vrouwen.[15] De verwachting dat deze vrouwen eerder kiezen voor een agrarische activiteit, wordt enigszins bevestigd: de meerderheid van hen (4 van 6 vrouwen) heeft een tweede agrarische tak op het bedrijf opgezet. Dit resultaat kan echter alleen een indicatie geven omdat het een zeer gering aantal vrouwen betreft.

Van beide groepen vrouwen is ruim de helft (pluriactief 63%, niet-pluriactief 57%) opgegroeid op een agrarisch bedrijf. Men kan ervan uitgaan dat diegene die is opgegroeid op een agrarisch bedrijf meer praktische kennis heeft opgedaan van het boerenbedrijf dan wie niet van agrarische afkomst is. Verder zou men kunnen verwachten dat wie die praktische ervaring mist, eerder de voorkeur geeft aan een baan buitenshuis of een nieuwe niet-agrarische activiteit op het bedrijf. Dit vermoeden wordt niet bevestigd want er bestaat tussen de beide groepen geen verschil wat agrarische afkomst betreft (zie bijlage, tabel 2).

[15] De helft van hen (3 vrouwen) is van agrarische afkomst (zie bijlage 3 tabel 2).

4.1.2 Levensfase

Hypothese

De levensfase waarin vrouwen zich bevinden, is van invloed op hun keuze voor of tegen het verrichten van betaald werk. Over het algemeen wordt de levensfase gedefinieerd aan de hand van de leeftijd van de vrouw, het wel of niet hebben van kinderen en de leeftijd van de kinderen. Uit onderzoek is bekend dat het hebben van (jonge) kinderen een belangrijke belemmering vormt voor werk buitenshuis (Dessens, 1990). Dat zal, zo men kan vermoeden, ook gelden voor het verrichten van extra werkzaamheden binnen of buiten het agrarisch bedrijf. Om dit te kunnen controleren, is gekeken naar de mate waarin men door zorgtaken is belast. De 'zorgbelasting' is gemeten aan de hand van het totaal aantal kinderen en de leeftijd van de kinderen. Daarbij is ervan uitgegaan dat vrouwen met jonge kinderen in grotere mate belast zijn met zorgtaken dan vrouwen met oudere kinderen. De verwachting is dat een grote zorgbelasting het ontplooien van nieuwe initiatieven zal belemmeren.

Resultaten

Nadere analyse wijst uit dat pluriactieve en niet-pluriactieve vrouwen niet verschillen wat de omvang van hun belasting door zorgtaken betreft. Vrijwel alle geïnterviewde vrouwen hebben kinderen (98%), en relatief hebben evenveel pluriactieve als niet-pluriactieve vrouwen kleine of zeer kleine kinderen. Er bestaat tussen hen evenmin een duidelijk verschil in leeftijd; de gemiddelde leeftijd is in beide groepen 45 jaar.

Tabel 13 Zorgbelasting[16]

	pluriactief	niet-pluriactief	#	gem. leeftijd
geen kinderen	3%		2	31 jaar
alleen volwassen kinderen	36%	39%	36	53 jaar
alleen tieners	18%	17%	17	46 jaar
kleine kinderen	18%	25%	20	41 jaar
zeer kleine kinderen	25%	19%	22	32 jaar
Totaal	61	36	97	45 jaar

Binnen de groep vrouwen die meerdere inkomensvormende activiteiten ontplooien, bestaat er wel enig verschil. De jongere vrouwen met zeer kleine kinderen kiezen relatief vaker dan de andere vrouwen voor een baan buitenshuis, eventueel in combinatie met een tweede tak op het bedrijf. Gezien de algemene maatschappelijke ontwikkeling is dat niet verbazingwekkend: het zijn met name de jongere vrouwen (met een betere opleiding) die hun baan buitenshuis aanhouden (Dessen, 1990).

---

[16] Voor de definitie van het begrip zorgbelasting zie hoofdstuk 3.1.1, voetnoot 3.

Tabel 14 Zorgsituatie, buitenshuis werk en gemiddelde leeftijd van pluriactieve vrouwen

	nu werk buitenshuis	gem. leeftijd	nu tweede tak	gem. leeftijd
geen kinderen	1 (6%)	23 jaar	1 (2%)	38 jaar
volwassen kinderen	5 (29%)	52 jaar	20 (36%)	54 jaar
teeners	3 (18%)	43 jaar	10 (18%)	46 jaar
kleine kinderen	2 (12%)	38 jaar	10 (18%)	42 jaar
zeer kleine kinderen	6 (35%)	34 jaar	14 (26%)	32 jaar
Totaal	17	41 jaar	55	45 jaar

Nadere analyse laat zien dat deze groep vrouwen voor een belangrijk deel (65%) niet uit een agrarisch milieu komt. Dit gegeven zal ongetwijfeld een rol spelen wanneer zij besluiten in het eigen beroep te blijven werken (zie tabel 2 in bijlage 3). Daarnaast is er een relatief grote groep oudere vrouwen met volwassen kinderen die buitenshuis is gaan werken. Het gaat hier om vrouwen die nadat de kinderen volwassen zijn, herintreden op de arbeidsmarkt (zie tabel 14). Zij beschikken nu over meer vrije tijd: de zorg voor huishouden en gezin vraagt minder tijd vraagt en soms heeft de opvolger een deel van het werk op het bedrijf van hen overgenomen (zie ook par. 4.2.4).

Op het platteland zijn veel vrouwen niet alleen verantwoordelijk voor de zorg voor het eigen gezin, maar zorgen zij daarnaast voor anderen, vaak de bejaarde ouders of schoonouders. Dat geldt voor bijna alle geïnterviewde vrouwen (86%). Dagelijks (14%) of wekelijks (71%) voeren zij verzorgende taken uit voor anderen dan gezinsleden. Niet-pluriactieve vrouwen zijn iets zwaarder belast door dergelijke zorgtaken dan de pluriactieve vrouwen (zie tabel 3 in bijlage 3).

4.1.3 Verdeling huishoudelijk werk en zorg voor kinderen

Hypothese
Zorgbelasting is hierboven gedefinieerd op basis van het aantal en de leeftijd van de kinderen. Daarnaast is van belang hoe de verantwoordelijkheid voor de verzorging van het gezin daadwerkelijk is verdeeld. Naarmate de praktische zorg voor kinderen en huishouden door meer personen wordt gedeeld, hebben vrouwen naar verwachting meer mogelijkheden om betaald werk te verrichten, buiten of binnen het agrarisch bedrijf.

Resultaten
In de meeste gezinnen blijkt de verzorging en opvoeding van de kinderen een zaak te zijn waarvoor vrouwen alleen (46%) of in ieder geval voornamelijk (49%) verantwoordelijk zijn. Slechts bij een minderheid van de vrouwen (5%) is de 'zorgarbeid' evenredig verdeeld over mannen en vrouwen. Ook het huishoudelijk werk wordt alleen (75%) of voornamelijk (22%) door de vrouwen zelf gedaan. Een evenredige verdeling vindt men slechts bij een minderheid (3%) van de vrouwen.

De verdeling van het werk valt in beide gevallen iets gunstiger uit voor de groep pluriactieve vrouwen: zij zijn minder vaak alleen verantwoordelijk voor opvoeding, verzorging en huishoudelijk werk.

Tabel 15 Verdeling van het werk verbonden met de verzorging van kinderen en huishouden

	pluriactief	niet-pluriactief	Totaal
KINDEREN			
alleen vrouw	37%	60%	43 (46%)
vooral vrouw	58%	34%	46 (49%)
man/vrouw evenredig	5%	6%	5 (5%)
Totaal	59	35	94
HUISHOUDEN			
alleen vrouw	67%	86%	73 (75%)
vooral vrouw	28%	14%	22 (22%)
man/vrouw evenredig	5%		3 (3%)
Totaal	61	37	98

Een deel van de zorgtaken kan men uitbesteden door een huishoudelijk hulp in dienst te nemen of de kinderen door anderen te laten opvangen. Dat kan een belangrijke hulpbron zijn, al zal hiervan in de meeste gevallen pas gebruik worden gemaakt nadat men nieuwe activiteiten heeft opgezet.
De verschillen tussen pluriactieve en niet-pluriactieve vrouwen op dit punt zijn duidelijk. Pluriactieve vrouwen maken vaker gebruik van kinderopvang, overigens vooral door familieleden, en hebben vaker een huishoudelijk hulp.

Tabel 16 Hulp bij de verzorging van kinderen en huishouden

	pluriactief	niet-pluriactief	Totaal
huishoudelijk hulp			
betaald	16%		15
onbetaald	5%	14%	3
geen	79%	86%	80
hulp voor de kinderen			
betaald	14%		8
onbetaald	5%	3%	4
geen	81%	97%	82

Aan de hand van het beschikbare onderzoeksmateriaal is niet vast te stellen of een meer gelijkwaardige verdeling van zorgtaken voorafgaat aan het starten van nieuwe activiteiten of dat de taken nadien zijn herverdeeld. In paragraaf 4.3 zal worden geprobeerd om na te gaan in hoeverre pluriactieve vrouwen meer dan andere vrouwen bij voorbaat rekening kunnen houden met een (her)verdeling van zorgtaken. We onderzoeken hiervoor of de vrouwen verschillen in hun normen en waarden ten aanzien van de verantwoordelijkheden voor de zorg voor gezin en huishouden.
De houding ten aanzien van de vraag hoe deze taken tussen gezinsleden verdeeld zouden moeten worden, is over het algemeen vrij stabiel. Daarvan uitgaande kan men verwachten dat wie van mening is dat zorgtaken gelijkwaardig verdeeld zouden moeten worden, eerder om hulp zal vragen en meer dan anderen bij voorbaat al met deze hulp rekening zal houden. De mogelijkheid om werk te kunnen delen met anderen, kan als een belangrijke hulpbron worden beschouwd. Hetzelfde geldt ook voor de mogelijkheid een deel van de zorgtaken uit te besteden aan anderen, bijvoorbeeld een hulp in de huishouding of een oppas voor de kinderen. Wie van mening is dat men dergelijke taken mag uit besteden aan 'vreemden', zal eerder van die mogelijkheid gebruik maken en bij voorbaat rekening houden met deze mogelijkheid, dan vrouwen die uitbesteden van zorgtaken in beginsel afwijzen. In paragraaf 4.3 komen we hierop terug.

4.1.4 Conclusie

Pluriactieve en niet-pluriactieve vrouwen onderscheiden zich niet wat hun kwalificaties op grond van opleiding, werkervaring of praktische ervaring met de agrarische sector betreft. Er bestaat evenmin verschil tussen hen wat levensfase of de zorg voor jonge kinderen betreft. Er bestaat wel verschil binnen de groep van pluriactieve vrouwen: jonge vrouwen met jonge kinderen kiezen vaker dan andere vrouwen voor een baan buitenshuis in plaats van een zogenaamde 'tweede tak'. Wanneer men ook kijkt naar de zorg voor anderen buiten het eigen gezin, zoals bejaarde ouders of schoonouders, blijkt dat niet-pluriactieve vrouwen zwaarder zijn belast door dergelijke zorgtaken dan pluriactieve vrouwen.

De zorg voor gezin en huishouden zijn bij pluriactieve vrouwen iets vaker verdeeld tussen de gezinsleden dan bij andere vrouwen, maar de hoofdverantwoordelijkheid rust ook in die gezinnen op hun schouders. Zij maken wel duidelijk vaker dan niet-pluriactieve vrouwen gebruik van al dan niet betaalde hulp van derden voor huishouden en de opvang van kinderen. Er kan niet worden vastgesteld of men al hulp zoekt voordat men begint of pas nadat de overbelasting door de nieuwe activiteit is gebleken. In hoeverre de vrouwen al van te voren rekening konden houden met een herverdeling van het bestaande werk zal nader worden onderzocht aan de hand van hun ideeën over de verdeling van arbeid tussen mannen en vrouwen (zie 4.3). De verwachting is dat pluriactieve vrouwen opener dan anderen staan tegenover het delen van de zorg voor gezin en huishouden en het uitbesteden van zorg.

4.2 Bedrijfskenmerken

Restricties en mogelijkheden liggen ook in het bedrijf besloten. Daarbij kan in eerste instantie worden gedacht aan kenmerken zoals de sector, grootte en economische situatie van het bedrijf. Daarnaast biedt de positie van de vrouw binnen het bedrijf (juridische positie, arbeidspositie, machtspositie) mogelijk een verklaring.
Tot slot is het belangrijk om te kijken naar de beschikbare arbeid binnen het bedrijf. Het is mogelijk dat nieuwe economische activiteiten alleen op die bedrijven gestart kunnen worden waar extra arbeid beschikbaar is of arbeidskracht vrijkomt doordat bijvoorbeeld een van de kinderen in het bedrijf gaat werken.

4.2.1 Het bedrijf

Hypothese

Op basis van onderzoek kan men verwachten dat pluriactiviteit vaker voorkomt op kleine en middelgrote bedrijven dan op grote bedrijven en vaker op bedrijven met minder gunstige economische vooruitzichten dan op welvarende bedrijven (Mackinnon e.a., 1991). Wat de sector betreft is het moeilijker een voorspelling te doen. In principe liggen in alle sectoren mogelijkheden om nieuwe activiteiten te starten. Wat het soort pluriactiviteit betreft is het wel mogelijk een hypothese te formuleren. Gezien de aard van de producten komen verwerken en/of verkopen van eigen producten waarschijnlijk vaker voor op melkvee-, tuinbouw- en gemengde bedrijven dan op akkerbouw- en intensieve veehouderijbedrijven. Toeristische faciliteiten verwacht men minder op intensieve veehouderijbedrijven. Buitenshuis werk is in principe in alle sectoren even goed mogelijk.

Bedrijfssector

Resultaten

Er bestaat wat mate van en soort pluriactiviteit betreft duidelijk (statistisch significant) verschil tussen bedrijfssectoren. Pluriactiviteit komt vooral in de glastuinbouw en (in mindere mate) de grondgebonden tuinbouw weinig voor.[17] Ten aanzien van de andere sectoren is het verschil in de mate van pluriactiviteit minder duidelijk. Er bestaat wel verschil tussen de sectoren wat het soort pluriactiviteit betreft. Een tweede agrarische of niet agrarische tak komt het meest voor in melkvee- en akkerbouwbedrijven, terwijl men buitenshuis werk (evt. in combinatie met een tweede tak) het meest aantreft in de grondgebonden tuinbouw en overige bedrijven.

---

[17] Voor de verdere analyse betekent dit dat er gecontroleerd dient te worden in hoeverre verschillen tussen pluriactieve en niet-pluriactieve vrouwen mede verklaard kunnen worden door verschillen tussen bedrijfssectoren.

Tabel 17 Pluriactiviteit naar bedrijfssectoren

	niet-pluriactief	pluriactief			Totaal
		baan buitenshuis	tweede tak	baan + tweede tak	
melkvee	13%	-	80%	7%	15
akkerbouw	14%	-	73%	13%	22
glastuinbouw	75%	4%	21%	-	24
over. tuinbouw	48%	19%	14%	19%	21
overige[18]	24%	6%	53%	17%	17

Bedrijfsgrootte

Resultaten

De bedrijven verschillen sterk in grootte. Dat verschil wordt voor een deel verklaard door het type bedrijf oftewel de sector waartoe men behoort. Daarnaast blijken pluriactieve bedrijven gemiddeld iets groter te zijn dan de andere bedrijven.[19]

Tabel 18 Gemiddelde bedrijfsgrootte (melkquotum in l, ha grond cq. m2 glas) naar sector en pluriactiviteit

	pluriactief	niet-pluriactief	totaal
melkvee (melkquotum in l)	313 l (13)	275 l (2)	307 l (15)
akkerbouw (ha grond in gebruik)	52 ha (19)	40 ha (3)	50 ha (22)
glastuinbouw (m2 glas)	16 m2(6)	14 m2(18)	1 ha (24)
over. tuinbouw (ha grond in gebruik)	12 ha (11)	12 ha (10)	12 ha (21)
overige (ha grond in gebruik)	39 ha (13)	33 ha (4)	37 ha (17)
totaal (100%)	13 ha (62)	13 ha (37)	26 ha (99)

De verschillen in gemiddelde grootte zijn klein en kunnen geen voldoende verklaring bieden voor het wel of niet ontplooien van extra economische activiteiten. Wanneer men nagaat hoe pluriactiviteit is verdeeld over bedrijven van verschillende grootte, blijkt dat er op dit punt amper verschil bestaat (zie tabel 4 in bijlage 3). Pluriactiviteit komt (evenals niet-pluriactiviteit) zowel op grote als op kleine bedrijven voor.

Economische situatie

Resultaten

De meeste vrouwen oordelen positief over de economische situatie van het bedrijf. Ze zijn redelijk tevreden met het gerealiseerde inkomen. Ongeveer de helft (51%) vindt het inkomen (zeer) goed, een derde (29%) redelijk en de overigen matig (17%) tot slecht (3%). Er bestaat op dit punt weinig verschil tussen de bedrijfssectoren.

---

18 overige tuinbouw = vollegrond tuinbouw (6 w.v. 5 pluriactief), bollenteelt (10 w.v. pluriactief) en boomkwekerij (5 w.v. geen pluriactief); overige = gemengd (15 w.v. 12 pluriactief) en intensieve veehouderij (2 w.v. 1 pluriactief)

19 om welke vorm van pluriactiviteit het gaat maakt weinig verschil

Er bestaat evenmin een duidelijk verschil tussen pluriactieve en niet-pluriactieve vrouwen. Pluriactieve vrouwen verschillen onderling wel meer van mening dan de andere vrouwen. Zij beoordelen hun inkomen vaker goed dan niet-pluriactieve vrouwen maar ook vaker als matig. Bij nadere analyse blijkt dat met name de vrouwen die zowel een extra tak als een baan buitenshuis hebben, minder te spreken zijn over hun inkomen (zie tabel 5 in bijlage 3).

Tabel 19 Oordeel over het bedrijfsinkomen

	pluriactief	niet-pluriactief	Totaal
zeer goed	8 %	2 %	4 (4 %)
goed	38 %	52 %	46 (47 %)
redelijk	40 %	22 %	29 (29 %)
matig	11 %	21 %	17 (17 %)
slecht	3 %	3 %	3 (3 %)
Totaal	37	62	99

Als verklaring voor het ontwikkelen van extra activiteiten is de beoordeling van het inkomen maar beperkt bruikbaar omdat het inkomen verkregen uit de extra activiteiten daarin naar verwachting al is meegerekend. Daarom is gezocht naar andere variabelen die informatie geven over de inschatting van de bedrijfssituatie. De ongerustheid over de toekomst van het bedrijf kan bijvoorbeeld een aanleiding zijn om extra activiteiten te starten. Hoe vrouwen denken over de kans dat het bedrijf op de langere termijn door een opvolger wordt voortgezet, kan hiervoor een indicatie geven.

Opvallend is dat ruim driekwart (79%) van de vrouwen denkt dat het bedrijf over 10 jaar nog door hun opvolger wordt geleid. Op dit punt bestaat er weinig verschil tussen de sectoren. Wel is er enig onderscheid tussen pluriactieve en niet-pluriactieve vrouwen. De vrouwen zonder extra activiteiten zijn gemiddeld genomen meer overtuigd van een mogelijkheid tot overname dan de vrouwen die wel een extra activiteit op of buiten het bedrijf ontplooien. Een overname acht slechts 5% van de niet-pluriactieve vrouwen onwaarschijnlijk tegenover 11% van de pluriactieve vrouwen. Daarbij maakt het niet uit of het bij de laatsten om vrouwen met een baan buiten of een tweede tak op het bedrijf gaat.

Tabel 20 Opvolger werkt over 10 jaar nog op het bedrijf

	pluriactief	niet-pluriactief	Totaal
ja	84 %	76 %	78 % (79 %)
gedeeltelijk	11 %	7 %	8 % (8 %)
nee	5 %	11 %	9 % (9 %)
weet niet		6 %	4 % (4 %)
Totaal	37	62	99

Conclusie
Zoals verwacht bestaat er enig verschil tussen vrouwen met en zonder extra activiteiten wat de kenmerken van hun bedrijf betreft. Pluriactiviteit komt duidelijk minder vaak voor in de glastuinbouw. Een agrarische of niet-agrarische tweede tak vindt men vooral in melkvee- en akkerbouwbedrijven, buitenshuis werk komt vaker voor in de grondgebonden tuinbouw en overige bedrijven. Bedrijfsgrootte is niet van invloed - pluriactiviteit komt zowel op grotere als op kleinere bedrijven voor.
Verschillen tussen pluriactieve en niet-pluriactieve vrouwen bestaan verder wat hun oordeel over de economische situatie van het agrarisch bedrijf betreft: Wie nieuwe initiatieven heeft genomen is iets minder optimistisch dan wie dat niet heeft gedaan. Een minder gunstige economische situatie is zeker geen restrictie voor het ontplooien van nieuwe initiatieven maar kan eerder als een "hulpbron" oftewel stimulans worden beschouwd.

4.2.2 Positie op het bedrijf

Hypothese
Verschillende aspecten van de positie van vrouwen op het bedrijf kunnen van belang zijn om het nemen van nieuwe initiatieven te verklaren. Men kan verwachten dat een meer gelijkwaardige positie op het bedrijf betekent dat men de verantwoordelijkheid voor het reilen en zeilen van bedrijf en gezin met elkaar deelt. Die gedeelde verantwoordelijkheid kan vervolgens aanleiding zijn om naar extra bronnen van inkomsten te zoeken en een nieuwe bedrijfstak op te zetten of een baan buitenshuis aan te nemen.
Actieve betrokkenheid bij het bedrijf kan voor een deel worden afgelezen aan de mate waarin men op het bedrijf werkzaam is. Veel werk op het bedrijf kan veel betrokkenheid en verantwoordelijkheidsgevoel betekenen en een stimulans tot nieuwe initiatieven zijn. Maar de al bestaande arbeidsbelasting kan ook juist een reden zijn om geen nieuwe werkzaamheden te zoeken.
Actieve betrokkenheid bij het agrarisch bedrijf kan daarom zowel een hulpbron als een belemmering zijn voor het opzetten van nieuwe activiteiten. Het kan ook mede verklaren waarom men voor een bepaald soort van pluriactiviteit kiest. Zo kan de keuze voor niet-agrarische activiteiten of buitenshuis voortkomen uit minder actieve betrokkenheid bij het agrarisch bedrijf.

Positie op het bedrijf
Resultaten
Ongeveer een derde van de vrouwen (35%) heeft officieel een gelijkwaardige positie binnen het bedrijf door maat of vennoot te zijn. In de overige gevallen is de man alleen verantwoordelijk voor het bedrijf (31%) of deelt hij de verantwoordelijkheid met anderen (23%). Er bestaat wat dit betreft weinig verschil tussen pluriactieve en niet-pluriactieve vrouwen.

Onbekend is hoeveel vrouwen mede-eigenaren zijn van het bedrijf. Wel is gevraagd of men zelf grond of eigendom in het bedrijf heeft ingebracht. Pluriactieve vrouwen blijken dit duidelijk vaker gedaan te hebben (21%) dan niet-pluriactieve vrouwen (8%). Wat dit betreft zou men hun positie binnen het bedrijf als sterker kunnen beschouwen.

In de meeste gevallen is de vrouw niet als zelfstandige partij betrokken geweest bij de opzet of overname van het bedrijf. Het bedrijf is door de partner (eventueel samen met anderen) opgezet of overgenomen van zijn ouders of anderen uit zijn familie (77%). Het komt relatief zelden voor dat (delen van) het bedrijf uit haar familie komen of dat beiden het bedrijf van begin af aan samen opzetten (12%)20. Bij pluriactieve vrouwen komt dit wel iets vaker voor (15%) dan bij niet-pluriactieve vrouwen (8%).

Werk op het bedrijf

Resultaten

Er bestaat weinig verschil tussen pluriactieve en niet-pluriactieve vrouwen wat het werk21 betreft dat zij op het agrarisch bedrijf verrichten. Al met al kan men drie groepen vrouwen onderscheiden die elk in gelijke mate zijn vertegenwoordigd: steeds ongeveer een derde van de vrouwen besteedt tussen 20 en 40 uur (30%), 10 tot 20 uur (35%) of minder dan tien uur in de week (27%) aan het agrarisch werk op het bedrijf. Slechts een kleine groep vrouwen (8%) werkt fulltime op het bedrijf, dat wil zeggen 40 uur of meer in de week.

Twee groepen pluriactieve vrouwen springen duidelijk uit dit patroon - wat gezien hun activiteiten niet verbazingwekkend is: de vrouwen met een tweede tak werken opvallend veel uren op het bedrijf (14% fulltime), de vrouwen met een baan buitenshuis daarentegen opvallend weinig uren (60% 10-20 uur).

Tabel 21 Werk op het agrarisch bedrijf

	> 40 uur	20-40 uur	10-20 uur	< 10 uur	Totaal (100%)
niet-pluriactief	6%	34%	31%	29%	35
pluriactief	10%	27%	37%	26%	59
Totaal	8%	30%	35%	27%	94
*baan buitenshuis		20%	60%	20%	5
*tweede tak	14%	28%	37%	21%	43
*beide		27%	27%	46%	11

Ruim driekwart van de vrouwen (77%) is tevreden met de hoeveelheid werk die zij nu op het bedrijf verrichten. Dat geldt vooral voor de vrouwen die geen eigen tak of baan buitenshuis hebben. De vrouwen die dat wel hebben, willen vaker meer (13%) of juist minder (13%) werk op het bedrijf doen. Zij geven ook vaker (15%) dan de andere vrouwen (6%) aan andere taken op het bedrijf te willen over nemen. Het hebben van meer of minder eigen verantwoordelijkheid speelt daarbij vrijwel geen rol. De meerderheid van de vrouwen (92%) is tevreden met de mate waarin zij zelf verantwoordelijk zijn voor het werk dat zij doen; dat geldt ook voor een meerderheid (82%) van de vrouwen die wel een voorkeur hebben voor andere dan hun huidige taken.

---

20 In de andere gevallen is onbekend in hoeverre de vrouw er wel of niet bij was betrokken.

21 In de vraag is het begrip 'werk ten behoeve van het bedrijf' niet nader gedefinieerd. Elke vrouw kon er zo haar eigen invulling aangeven.

Deelname in het bedrijfsmanagement

Resultaten

De mate waarin vrouwen deelnemen aan het management van het bedrijf is op verschillende manieren gemeten: de geschatte invloed op de ontwikkeling van het bedrijf tot nu toe, de voorkeur voor een gescheiden dan wel gedeelde verantwoordelijkheid in het bedrijfsmanagement en de typering van de eigen rol binnen het bedrijf.

Vrouwen schatten hun invloed op de wijze waarop het agrarisch bedrijf zich heeft ontwikkeld, voorzichtig in.[22] Dat geldt vooral voor de vrouwen die geen extra tak of baan buitenshuis hebben: zij kennen zichzelf bijzonder weinig invloed toe: iets minder dan de helft (42%) denkt helemaal geen invloed te hebben gehad; dat geldt slechts voor 21% van de pluriactieve vrouwen. Van de laatste groep denkt 18% veel invloed gehad te hebben op de ontwikkeling van het bedrijf tot nu toe tegenover slechts 8% van de niet-pluriactieve vrouwen. Vrouwen met een baan buiten het bedrijf onderscheiden zich wat dat betreft weinig van vrouwen met een zogenaamde 'tweede tak' (zie tabel 6 in bijlage 3).

Tabel 22 Invloed op ontwikkeling agrarisch bedrijf

	pluriactief	niet-pluriactief	Totaal
veel invloed	18%	8%	14
enigszins invloed	61%	50%	56
geen invloed	21%	42%	28
Totaal (100%)	62	36	98

De beide groepen vrouwen hebben duidelijk verschillende wensen ten aanzien van de vorm van samenwerking met hun partner betreft - gescheiden dan wel gedeelde verantwoordelijkheid voor het werk en het management. Pluriactieve vrouwen hechten meer waarde aan het hebben van eigen taken en eigen verantwoordelijkheden; niet-pluriactieve vrouwen geven in meerderheid voorkeur aan samenwerken. Hetzelfde verschil komt naar voren wanneer het om het management en het nemen van beslissingen gaat: meer pluriactieve dan niet-pluriactieve vrouwen vinden het belangrijk deel te hebben in beslissingen (zie tabel 7 in bijlage 3).[23]

---

22 Er bestaat op dit punt geen duidelijk verschil tussen bedrijfssectoren.

23 Bij een vergelijking tussen bedrijfssectoren springt alleen de glastuinbouw er duidelijk uit: deze (in meerderheid niet-pluriactieve) vrouwen kiezen duidelijk minder voor een eigen tak binnen het bedrijf en duidelijk vaker ervoor helemaal los van het bedrijf te staan. Zoals te verwachten vindt een duidelijke grotere groep vrouwen dan in de andere sectoren het goed als de man de beslissingen neemt.

Tabel 23 Voorkeur voor bepaalde vorm van samenwerking

	pluriactief	niet-pluriactief	Totaal
eigen stuk	32 %	5 %	22
samen met man	57 %	78 %	64
los van bedrijf	11 %	17 %	13
beslissing samen	75 %	17 %	13
man beslist	25 %	38 %	29

Het verschil in gerealiseerde en gewenste betrokkenheid bij het bedrijf spiegelt zich ook in de wijze waarop de vrouwen zichzelf typeren - als mede-onderneemster, medewerkster voor vaste taken, medewerkster voor inspringtaken, huisvrouw en moeder of financier. De pluriactieve vrouwen omschrijven hun positie vaker als medeonderneemster; hierbij gaat het met name om diegenen die een zogenaamde 'tweede tak' hebben opgezet (zie tabel 8 in bijlage 3). De niet-pluriactieve vrouwen zien zich vaker als huisvrouw en moeder.[24]

Tabel 24 Typering van de eigen positie

	pluriactief	niet-pluriactief	Totaal
mede-onderneemster	35%	15%	27
medewerkster vaste taken	14%	10%	12
medewerkster inspringtaken	17%	24%	20
huisvrouw/moeder	32%	51%	39
financier	2%		1
Totaal	62	37	99

4.2.3 Beschikbare arbeid op het bedrijf

Het wel of niet kunnen starten van nieuwe activiteiten hangt naar verwachting voor een belangrijk deel af van de mate waarin men over extra arbeidskracht kan beschikken. Er moet meer arbeid verricht kunnen worden zonder dat de betaling van extra arbeidskrachten de gerealiseerde winst 'opslokt'. Een mogelijkheid is dat er binnen het gezinsbedrijf extra arbeid beschikbaar is doordat de opvolger in het bedrijf gaat werken of doordat (schoon)ouders een deel van het werk op zich nemen. Aan de hand van het beschikbare onderzoeksmateriaal is het niet mogelijk om na te gaan of de beschikbare arbeidskracht is veranderd door het starten van nieuwe activiteiten.

---

[24] Er bestaat op dit punt ook enig verschil naar bedrijfssectoren. Vrouwen van tuinbouwbedrijven beschouwen zichzelf in vergelijking met andere vrouwen minder vaak als mede-onderneemster. Zij zien zichzelf vaker als medewerker voor inspringtaken maar juist minder vaak als huisvrouw en moeder. Het feit dat veel vrouwen in de glastuinbouw als medewerksters op de loonlijst van het bedrijf staan, zou dit mede kunnen verklaren.

Wel is het mogelijk om na te gaan of pluriactieve bedrijven op dit moment over meer arbeidskracht en meer verschillende typen arbeidskrachten kunnen beschikken dan niet-pluriactieve bedrijven. Dat kan een aanwijzing ervoor zijn dat deze bedrijven inderdaad een grotere arbeidsreserve hebben.

Tabel 25 Beschikbare arbeidskrachten op het bedrijf

	pluriactief	niet-pluriactief
man	100 %	100 %
vrouw	95 %	95 %
zoon	47 %	43 %
dochter	19 %	14 %
(schoon)ouders	21 %	14 %
broer/zwager	24 %	22 %
anderen	8 %	5 %
Totaal	62	37

In tabel 25 is weergegeven in welk percentage van de pluriactieve en niet-pluriactieve bedrijven de verschillende soorten arbeidskrachten aanwezig zijn. De verschillen zijn niet groot maar wijzen wel steeds in dezelfde richting: in pluriactieve bedrijven werken vaker dan in andere bedrijven naast man en vrouw andere familieleden mee.

Wanneer men rekening houdt met de hoeveelheid werk die de verschillende arbeidskrachten wekelijks verrichten, valt op dat in de pluriactieve bedrijven vaker parttime wordt gewerkt. De extra arbeidskrachten waarover zij kunnen beschikken, werken meestal minder dan 40 uur en vaak minder dan 20 uur in de week op de bedrijven. Dit in tegenstelling tot de niet-pluriactieve bedrijven waar vaker op een fulltime basis wordt gewerkt (zie tabel 9 A/B in bijlage 3). De laatste groep bedrijven beschikt gemiddeld ook over een iets groter aantal fulltime arbeidskrachten (1.5 tegenover 1.3); de niet-pluriactieve bedrijven hebben daarentegen gemiddeld iets meer parttime arbeidskrachten.[25]
Op pluriactieve bedrijven werken verder duidelijk meer 'vreemde' werknemers die incidenteel worden opgeroepen (zie tabel 10, bijlage 3).

Het feit dat er op bedrijven met nieuwe activiteiten meer mensen parttime en/of incidenteel mee werken, wijst op een flexibele behoefte aan extra arbeidskrachten. Hieraan wordt in eerste instantie voldaan doordat gezinsleden een aantal uren per week meewerken. Daarnaast lost men pieken in het werk op door incidenteel 'vreemde' arbeidskrachten in te huren. Hoe vaak en hoeveel arbeidskrachten men oproept verschilt.
Daardoor beschikken pluriactieve bedrijven over een meer flexibele arbeidsreserve dan niet-pluriactieve bedrijven. Onze hypothese wordt hierdoor gedeeltelijk bevestigd.

---

[25] Op basis van een werkweek van 20-40 uur werken in pluriactieve bedrijven gemiddeld 0.5 en in niet-pluriactieve bedrijven 0.4 arbeidskrachten; 0-20 uur in de week werken in pluriactieve bedrijven 1.3 en in niet-pluriactieve bedrijven 0.9 arbeidskrachten

4.2.4 Conclusie

Pluriactieve en niet-pluriactieve vrouwen onderscheiden zich wat hun bedrijven betreft op een aantal punten. Ten eerste zijn er enige verschillen met betrekking tot sector, grootte, en economische positie. Pluriactiviteit komt duidelijk minder vaak voor in de glastuinbouw. Een agrarische of niet-agrarische tweede tak vindt men vaker in melkvee- en akkerbouwbedrijven, buitenshuis werk vaker in de grondgebonden tuinbouw, gemengde bedrijven en de intensieve veehouderij. De verschillen in bedrijfsgrootte zijn minder duidelijk; gemiddeld zijn pluriactieve bedrijven iets groter, maar al met al komt pluriactiviteit zowel op grote als op kleine bedrijven voor. Pluriactieve vrouwen schatten de economische positie van hun bedrijven iets minder gunstig in dan niet-pluriactieve vrouwen, zowel wat het huidige inkomen als wat de kans op overname betreft.
Het ontbreken van economische druk kan men beschouwen als een belemmering om initiatieven te nemen. Dat geldt voor een deel ook voor het behoren tot bepaalde bedrijfssectoren: bepaalde sectoren bieden gunstiger of minder gunstige voorwaarden voor het starten van een tweede tak.

Duidelijke verschillen bestaan er tussen de vrouwen wat hun eigen positie op het bedrijf betreft. Pluriactieve vrouwen hebben een sterkere positie wat hun inbreng in beslissingen betreft. Zij beschouwen zich meer dan andere vrouwen als mede-onderneemster en vinden het belangrijker om deel te nemen aan beslissingen.
Het feit dat pluriactieve vrouwen meer betrokken zijn en willen zijn bij het management van het bedrijf, bevestigt het vermoeden dat nieuwe initiatieven voortkomen en (mede) verklaard kunnen worden uit meer verantwoordelijkheid voor het bedrijf. De meer actieve betrokkenheid en verantwoordelijkheid kan als een belangrijke hulpbron worden beschouwd, zowel in de zin van meer mogelijkheden om zelfstandig iets binnen het bedrijf te ondernemen als in de zin van meer gedrevenheid op grond van het gevoel van gedeelde economische verantwoordelijkheid. Andersom geformuleerd is ongelijkwaardige participatie, meewerken en niet samenwerken en samen beslissen, naar verwachting een belemmering om initiatieven te nemen.
Het is natuurlijk ook mogelijk dat het sterkere verantwoordelijkheidsgevoel voor en de grotere mate van betrokkenheid bij het bedrijfsmanagement een gevolg zijn van de nieuwe activiteiten. Aan de hand van het beschikbare onderzoeksmateriaal kan niet worden vastgesteld wat oorzaak en wat gevolg is. Het meest waarschijnlijk is dat beide waar zijn. Sommige vrouwen starten vanuit hun verantwoordelijkheid als medeonderneemster en andere raken door de nieuwe verantwoordelijkheden juist meer betrokken bij het management van het gehele bedrijf.
De resultaten bevestigen verder de verwachting dat de keuze voor buitenshuis werk samengaat met minder actieve betrokkenheid bij het agrarisch bedrijf. Ook wat dit betreft kan op basis van het voorliggende onderzoek niet worden vastgesteld of dit de oorzaak of een gevolg is van een baan buiten het bedrijf.

Tot slot is er gekeken of pluriactieve bedrijven kunnen beschikken over meer arbeidsreserves dan niet-pluriactieve bedrijven. Aan de hand van het onderzoeksmateriaal is het niet mogelijk om te kijken of het aantal arbeidskrachten is veranderd nadat nieuwe economische activiteiten zijn gestart. Het is alleen mogelijk de situatie op dit moment te vergelijken.

Opvallend is dat op pluriactieve bedrijven vaker familieleden parttime werkzaam zijn en dat vaker incidenteel arbeidskrachten worden ingeschakeld, terwijl op niet-pluriactieve bedrijven relatief vaker vaste werknemers en familieleden fulltime werken. Pluriactieve bedrijven hebben in vergelijking met niet-pluriactieve bedrijven blijkbaar een meer wisselende behoefte aan extra arbeid en vervullen die door gebruik te maken van een meer flexibele arbeidsreserve.

4.3 Normen en waarden

Hypothese
In deze paragraaf gaan we na in hoeverre een verschillende 'normatieve bagage' een verklaring kan bieden voor het wel of niet ontplooien van nieuwe initiatieven. Daarbij zijn twee aspecten van belang: de normen en waarden ten aanzien van de positie van vrouwen binnen het gezin en de normen en waarden ten aanzien van haar positie binnen het bedrijf. De verwachting is dat minder traditionele opvattingen over de verantwoordelijkheden van vrouwen binnen het gezin en het bedrijf meer openheid bieden voor het ondernemen van nieuwe activiteiten.

In de vorige paragraaf hebben we gezien dat pluriactieve en niet-pluriactieve vrouwen verschillen wat hun gerealiseerde positie in gezin en bedrijf betreft: meer verdeling van de zorg voor huishouden en gezin, meer actieve betrokkenheid bij het bedrijf en meer deelname aan het bedrijfsmanagement. Daarbij is als probleem gesignaleerd dat het moeilijk is vast te stellen of het hier om oorzaak dan wel gevolg van pluriactiviteit gaat. In deze paragraaf kijken we naar de normen en waarden omtrent de relatieve verantwoordelijkheden van vrouwen en mannen. De opvattingen van mensen zijn over het algemeen vrij stabiel en veranderen slechts langzaam onder invloed van externe gebeurtenissen. Wanneer pluriactieve vrouwen minder traditioneel denken over de positie van vrouwen in gezin en bedrijf dan andere vrouwen, kan men ervan uitgaan dat een meer gelijkwaardige praktijk niet alleen het gevolg is van de nieuwe werkzaamheden maar dat een meer gelijkwaardige 'cultuur' de nieuwe economische activiteiten ook mede mogelijk maakt.

4.3.1 Huishouden en gezin

Resultaten
Ruim de helft van de vrouwen zonder tweede tak en/of baan buitenshuis is van mening dat de verzorging van de kinderen vooral de taak van de vrouw is tegenover slechts een derde van de vrouwen met tweede tak of baan buitenshuis. Men verschilt nog meer van mening wanneer het erom gaat de zorg voor de kinderen tijdelijk uit handen te geven: bijna de helft van de niet-pluriactieve vrouwen (44%) vindt dat een goede moeder dat niet zou moeten doen tegenover slechts 17% van de pluriactieve vrouwen.

Tabel 25 Houding ten aanzien van uitspraken over de verantwoordelijkheid van moeders ten aanzien van de verzorging van kinderen

	pluriactief mee eens	niet-pluriactief mee eens	totaal mee eens
Als er kinderen komen is de verzorging van de kinderen vooral de taak van de vrouw.	32%	53%	38 (40%)
Een goede moeder geeft de verzorging van de kinderen niet uit handen	17%	44%	26 (27%)

Waar het gaat om de verantwoordelijkheid voor het huishoudelijk werk, ziet men een vergelijkbaar patroon: de niet-pluriactieve vrouwen hechten meer waarde aan de specifieke verantwoordelijkheid van vrouwen voor huishouden en gezin dan de vrouwen die wel pluriactief zijn. Ruim tweederde van de niet-pluriactieve vrouwen (70%) denkt dat boerinnen en tuindersvrouwen het huishoudelijk werk eigenlijk niet willen delen maar in eigen handen willen houden. Dezelfde mening heeft slechts ruim een derde (38%) van de vrouwen met een tweede tak of een baan buitenshuis. De laatsten zijn het er ook minder vaak mee eens dat het werk van een boer of tuinder niet te combineren zou zijn met het werk in huishouden en gezin. Ze geloven er duidelijk minder in dat mannen in het algemeen ongeschikt zouden zijn voor het werk in huishouden en gezin.

Tabel 26 Verantwoordelijkheid van moeders ten aanzien van het huishouden

	pluriactief mee eens	niet-pluriactief mee eens	totaal mee eens
Boerinnen en tuindersvrouwen hebben best wel moeite om het werk in huishouding en gezin met hun man te delen. Ze willen dat eigenlijk in eigen handen houden.	39%	70%	50 (50%)
Het werk van een boer of tuinder valt niet te combineren met werkzaamheden in huishouden en gezin.	39%	54%	44 (44%)
Mannen zijn in het algemeen ongeschikt voor het werk in huishouden en gezin.	8%	27%	5 (15%)

Men kan verwachten dat de leeftijd van vrouwen hun opvatting rond de verdeling van zorg voor kinderen en huishouden zal beïnvloeden. Dat blijkt niet het geval te zijn. Nadere analyse wijst uit dat leeftijd weinig verschil maakt: jonge vrouwen denken hierover gemiddeld weinig anders dan oudere vrouwen.[26]

4.3.2 Betaald werk

Resultaten

Eerder hebben we gezien dat beide groepen vrouwen ervaring hebben met betaald werk buiten het bedrijf. In de meeste gevallen is men gestopt met werken toen men trouwde of toen de eerste kinderen werden geboren. Wat dit betreft bestaat er weinig verschil tussen pluriactieve en niet-pluriactieve vrouwen. Pluriactieve vrouwen die nu niet meer buitenshuis werken, hebben wel meer moeite gehad dan andere vrouwen om met buitenshuis werk te stoppen: 25% van de vrouwen met een tweede tak geeft te kennen slechts met veel moeite het betaalde werk te hebben opgegeven tegenover slechts 7% van de andere vrouwen.

Tabel 27 Moeite met betaald werk te stoppen

	pluriactief	niet-pluriactief	Totaal[27]
veel moeite	25%	7%	11
beetje moeite	14%	22%	11
geen moeite	61%	71%	42
Totaal	36	28	64

Een vrij grote groep pluriactieve vrouwen is van plan om in de toekomst opnieuw buitenshuis te gaan werken (30% ja, 55% misschien)[28]; de meesten van hen (71%) zijn er van overtuigd hun plan te kunnen realiseren. Van de niet-pluriactieve respondenten denkt alleen een kleine groep (14%) 'misschien' aan een betaalde baan buiten het bedrijf.

Pluriactieve vrouwen hechten meer waarde aan het beschikken over een zelfstandig werkveld. De verschillen bevestigen het vermoeden dat een 'tweede tak' soms een vervanging is voor een baan buitenshuis en dat vrouwen door het starten van een bedrijf hun eigen, passende 'baan' creëren.

---

26 Door middel van een anova analyse is nagegaan in hoeverre de variantie behalve door pluriactiviteit door leeftijd of interactie tussen beide variabelen verklaard zou kunnen worden. De invloed van leeftijd blijkt bij geen van de genoemde items significant te zijn, noch is er hier sprake van een significante interactie tussen leeftijd en pluriactiviteit.

27 Het gaat hier alleen om die vrouwen die ooit betaald werk hebben verricht en nu geen betaalde baan meer hebben.

28 Het wel of niet hebben van kleine kinderen maakt hier weinig uit; van de vrouwen zonder kinderen of met alleen volwassen kinderen wil 33% in de toekomst buitenshuis werken, van de vrouwen met teeners 39% en van de vrouwen met (zeer) kleine kinderen 28%;

4.3.3 Positie op het bedrijf

Resultaten

Het verschil tussen de twee groepen vrouwen in actieve betrokkenheid bij het bedrijf spiegelt zich in de manier waarop zij denken een bijdrage te kunnen leveren aan het bedrijf. Waar het gaat om de bijdrage aan het inkomen van het gezin zetten de vrouwen zonder extra tak en/of baan buitenshuis vooral in op het meewerken in het bedrijf (68%), zuinigheid in uitgaven voor huishouden en gezin (16%) of een combinatie van beide (8%). Zij verwachten weinig van het zoeken naar nieuwe inkomensbronnen (8%). De pluriactieve vrouwen nemen daarin een duidelijk andere houding in.

Zij vinden het zoeken naar nieuwe bronnen van inkomen juist wel belangrijk (29%), eventueel in combinatie met meewerken op het bedrijf en/of zuinigheid (8%).

Tabel 28 Bijdrage aan het gezinsinkomen

	pluriactief	niet-pluriactief	Totaal
1.zuinigheid	10%	16%	12
2.meewerken in bedrijf	48%	68%	55
3.nieuwe inkomensbronnen	29%	8%	21
combinatie 1/2	5%	8%	6
combinatie 2/3	5%		3
combinatie 1/2/3	3%		2
Totaal	62	37	99

Verschil bestaat er ook wanneer men vraagt naar hun mening over de geëigende manier om als vrouw invloed uit te oefenen op de bedrijfsontwikkeling. Daarbij kan men een aantal thema's onderscheiden:

1. organisatie huishouden,
2. eigen houding en de houding partner,
3. aandeel in het bedrijfswerk,
4. juridische positie,
5. (onafhankelijke) toegang tot informatie.

Tabel 29 Manier waarop invloed op bedrijfsontwikkeling mogelijk is[29]

helemaal/beetje eens	pluriactief	niet-pluriactief	Totaal
organisatie huishouden			
• tijd door organisatie huishouden	86%	87%	85
• man helpt in huishouden	44%	33%	37
houding zelf en partner			
• zelf verantwoordelijkheid willen	98%	95%	95
• man steunt meesturen	95%	89%	92
aandeel bedrijfswerk			
• eigen tak of vakgebied	44%	41%	42
• financiële administratie	57%	30%	46
• veel meewerken op bedrijf	66%	73%	68
juridische positie			
• bedrijfshoofd zijn	29%	41%	33
• eigen bedrijf, grond, kapitaal	8%	14%	10
toegang informatie			
• evenveel kennis als man	45%	38%	42
• toegang kennis + informatie	97%	72%	86
• actief lid standsorganisatie	48%	43%	46

Het is opvallend in hoe sterke mate vrouwen de verantwoordelijkheid voor het vermogen invloed uit te oefenen bij zichzelf leggen. Zij verwijzen enerzijds naar hun eigen wens verantwoordelijkheid te willen dragen en anderzijds naar hun organisatietalent om taken in beide domeinen tegelijk te kunnen vervullen. Van hun partner lijken zij weinig meer dan morele steun te verwachten. Pluriactieve vrouwen wijzen er in vergelijking met andere vrouwen wel vaker op dat praktische hulp van de partner noodzakelijk is.

Een tweede belangrijke bron van invloed is kennis en informatie. Pluriactieve en niet-pluriactieve vrouwen leggen daarbij nadruk op verschillende manieren om deze kennis te vergaren. Pluriactieve vrouwen hechten meer belang aan onafhankelijkheid in deze door het verzorgen van de financiële administratie en zelf toegang te hebben tot kennis en informatie; niet-pluriactieve vrouwen wijzen vaker op informatie en kennisverwerving via het meewerken op het bedrijf. Opvallend is verder dat zij meer dan pluriactieve vrouwen nadruk leggen op de ondersteuning door een gelijkwaardige juridische positie.

4.3.4 Conclusie

De verschillen in normen en waarden van pluriactieve en niet-pluriactieve vrouwen zijn evident. Pluriactieve vrouwen denken duidelijk anders over hun verantwoordelijkheden in gezin en huishouden, hun mogelijkheden om buitenshuis te werken en hun rol binnen het bedrijf. Op alle drie terreinen leggen zij duidelijk en consequent meer dan andere vrouwen de nadruk op het delen van verantwoordelijkheden, de mogelijkheid om zorg en betaald werk te combineren en het belang zelfstandig mee te denken en mee te beslissen over de ontwikkeling van het bedrijf.

---

[29] Op deze vraag kon men meerdere antwoorden geven. Daardoor tellen de antwoorden niet op tot 100%. Aangegeven is welk percentage van de respondenten het helemaal of een beetje eens is met de antwoorden.

Zij vinden dat gezin en huishouden niet de exclusieve verantwoordelijkheid van vrouwen zijn en vinden het geoorloofd om 'meer' te willen. Daardoor scheppen zij meer ruimte om naast de zorg voor huishouden en gezin andere interesses en ambities te vervolgen, andere werkzaamheden te beginnen en actief deel te nemen aan het management van het bedrijf. In die zin is een meer moderne 'normatieve bagage' met minder seksespecifieke gedragsvoorschriften een belangrijke hulpbron.

Eerder hebben we gezien dat deze vrouwen meer hulp hebben ingeroepen bij het vervullen van hun zorgtaken door zowel een beroep te doen op andere gezinsleden als betaalde hulp in te schakelen. Het gegeven dat zij deze dingen niet alleen anders doen maar dat dit ook gedragen wordt door andere normen en waarden, bevestigt het vermoeden dat bij deze vrouwen, en wellicht binnen deze huishoudens, meer openheid is voor een gedrag dat afwijkt van traditionele (seksespecifieke) normen. Zich anders te gedragen dan van je verwacht wordt, nieuwe dingen ondernemen, zelfstandig beslissingen nemen, is makkelijker in een meer open cultuur, dan wanneer traditionele normen en waarden je voorstellingsvermogen en je keuzemogelijkheden beperken.

4.4 Conclusie

In dit hoofdstuk staat de vraag centraal of pluriactieve en niet-pluriactieve vrouwen verschillen wat hulpbronnen en restricties voor het ontwikkelen van nieuwe activiteiten betreft. Daarbij is gekeken naar persoonlijke kenmerken, bedrijfskenmerken en de normen en waarden van vrouwen ten aanzien van de positie van vrouwen in gezin en bedrijf.

De gevonden verschillen tussen pluriactieve en niet-pluriactieve vrouwen bevestigen voor een deel de eerder geformuleerde hypothesen. Anders dan verwacht zijn opleiding en werkervaring geen relevante hulpbronnen en vormt zorgbelasting geen belangrijke belemmering. Wel bestaat er enig verschil binnen de groep van pluriactieve vrouwen: het zijn met name de jonge en beter opgeleide vrouwen (met jonge kinderen) die kiezen voor een betaalde baan buiten het bedrijf.

Pluriactieve en niet-pluriactieve vrouwen onderscheiden zich wel wat de verdeling van de zorg voor huishouden en gezin betreft en de mate waarin men gebruik maakt van huishoudelijke hulp en kinderopvang.
In pluriactieve huishoudens nemen gezinsleden vaker taken over maar ook hier blijft de verantwoordelijkheid voor huishouden en gezin blijft in de meeste gevallen een zaak van de vrouw. Pluriactieve vrouwen besteden delen van het werk wel duidelijk vaker uit aan derden.
Belangrijk is welke ideeën men heeft over de taken en verantwoordelijkheden van vrouwen binnen het gezin. Niet-pluriactieve vrouwen hechten meer waarde aan een seksespecifieke verdeling van taken en verantwoordelijkheden. Zij vinden dat de zorg voor gezin en huishouden de voornaamste taak van vrouwen is. Ze rekenen minder op hulp door gezinsleden en wijzen uitbesteding ervan aan derden af. Voor het ontwikkelen van nieuwe activiteiten binnen of buiten het bedrijf, zijn dat belangrijke belemmeringen.
Pluriactieve vrouwen hebben hierover meer geëmancipeerde ideeën. Zij willen en kunnen taken en verantwoordelijkheden binnenshuis delen met andere gezinsleden of uitbesteden aan derden.

De combinatie van werk en zorg vinden zij geoorloofd en wenselijk. Door de praktische ondersteuning en hun geëmancipeerde houding is er meer ruimte voor het ontwikkelen van nieuwe werkzaamheden.

De bedrijven van de beide groepen vrouwen onderscheiden zich op een aantal punten. Wat de bedrijfssector betreft is gebleken dat bepaalde sectoren gunstige of minder gunstige voorwaarden bieden voor de verschillende vormen van pluriactiviteit. Extra takken op het bedrijf vindt men vooral in melkvee- en akkerbouwbedrijven. In de glastuinbouw komt pluriactiviteit zelden voor. De grootte van het bedrijf biedt geen verklaring: zowel op grote als op kleine bedrijven ontwikkelt men nieuwe activiteiten.
Duidelijk is wel dat een minder gunstige economische situatie een stimulans is om extra activiteiten te ontplooien. Pluriactieve vrouwen zijn minder optimistisch over het inkomen en de toekomstkansen van het bedrijf dan andere vrouwen.

De beide groepen vrouwen onderscheiden zich niet wat hun juridische positie op het bedrijf betreft. Wel is er duidelijk verschil in de huidige en gewenste positie in de praktijk van alledag. Pluriactieve vrouwen hebben meer zeggenschap in het bedrijf en hechten meer waarde aan een zelfstandige inbreng en inspraak in de bedrijfsvoering dan niet-pluriactieve vrouwen. Er bestaat geen verschil tussen hen wat de mate betreft waarin zij in het bedrijf meewerken. Vrouwen die buitenshuis werken, besteden wel minder tijd aan werk op het bedrijf. Het gegeven dat pluriactieve vrouwen meer betrokken zijn bij het bedrijfsmanagement en daardoor meer directe verantwoordelijkheid hebben voor het bedrijfsinkomen, kan mede verklaren waarom deze vrouwen nieuwe economische activiteiten hebben opgezet, maar kan ook het gevolg zijn van het nieuwe engagement.
Aan de andere kant is een geringe betrokkenheid bij en verantwoordelijkheid voor de bedrijfsvoering waarschijnlijk een belemmering om zelfstandige initiatieven op het bedrijf te nemen.

Tot slot is gekeken in hoeverre pluriactieve bedrijven over meer arbeidsreserves kunnen beschikken dan andere bedrijven. De nieuwe economische activiteiten zijn vaak zeer arbeidsintensief en vergen de inzet van extra arbeid. Op basis van het beschikbare onderzoeksmateriaal is het niet mogelijk om verandering in de inzet van arbeidskrachten vast te stellen. Op dit moment beschikken pluriactieve bedrijven in elk geval over een meer flexibele arbeidsreserve. Hierbij gaat het om gezinsleden en werknemers die incidenteel worden opgeroepen om een wisselend aantal uren mee te werken. Beide zijn naar verwachting ook relatief goedkope arbeidskrachten. Voor het opbouwen van nieuwe bedrijfsactiviteiten zijn zowel de grote flexibiliteit als de relatief lage prijs belangrijke voordelen.

Hoofdstuk 5
Het vernieuwingspotentieel: voorbij het eigen bedrijf

In dit hoofdstuk gaan we na hoe de geïnterviewde vrouwen denken over de toekomst van het eigen bedrijf en de landbouw in het algemeen. In welke richting zal de ontwikkeling naar hun mening verlopen en welke ontwikkelingen vinden zij wenselijk? Onderzocht wordt of pluriactieve vrouwen hierover anders en vernieuwender denken dan niet-pluriactieve vrouwen. Op die manier kan worden nagegaan of de verwachting terecht is dat pluriactieve vrouwen een vernieuwende impuls aan anderen kunnen geven. Verder kan verschil op dit punt mogelijk een verklaring bieden voor vernieuwend gedrag. Het is mogelijk dat pluriactieve vrouwen niet alleen minder traditioneel zijn wat seksespecifieke normen en waarden betreft, maar mogelijk ook wat hun landbouwpolitieke visie betreft. Minder verbondenheid met agrarische 'tradities' kan betekenen dat er minder belemmeringen zijn om nieuwe initiatieven te nemen.

5.1 Toekomst van het eigen bedrijf

Ongeveer tweederde van de vrouwen heeft een mening over de wijze waarop het bedrijf zich in de toekomst zou moeten ontwikkelen. Hiertoe behoren relatief meer pluriactieve dan niet-pluriactieve vrouwen. Het maakt niet uit of het hierbij om vrouwen gaat met een betaalde baan buiten het bedrijf of vrouwen met een zogenaamde 'tweede tak'. Bijna de helft van de pluriactieve vrouwen (42%) heeft een duidelijk idee over de richting waarin het bedrijf zich in de toekomst zou moeten ontwikkelen, tegenover een kwart van de niet-pluriactieve vrouwen. Geen voorstelling van de toekomst van het bedrijf heeft ongeveer een kwart (26%) van de pluriactieve en ongeveer een derde (32%) van de niet-pluriactieve vrouwen.

Tabel 30 Duidelijk beeld van ontwikkeling agrarisch bedrijf in de toekomst

	pluriactief	niet-pluriactief	Totaal
ja	42%	27%	36
enigszins	32%	41%	35
nee	26%	32%	28
Totaal (100%)	62	37	99

De beide groepen vrouwen onderscheiden zich ook wat de voorspelde **richting** betreft waarin hun bedrijf zich in de toekomst gaat ontwikkelen en, weliswaar in veel mindere mate, de **wenselijkheid** van die ontwikkeling.
De meeste vrouwen voorspellen dat men op het bedrijf in de toekomst gaat proberen om kosten te besparen. Daarnaast verwacht bijna de helft van de vrouwen dat men gaat uitbreiden en/of de productie intensiveren. Waar het om deze meer conventionele ontwikkelingsrichtingen gaat, bestaat er weinig verschil tussen pluriactieve en niet-pluriactieve vrouwen. De verschillen treden veel duidelijker naar voren wanneer het om bedrijfsverbreding gaat of ontwikkelingen in richting van een meer milieuvriendelijke

productiewijze. Al met al voorspelt ongeveer een kwart van de vrouwen een verandering van de bedrijfsvoering in richting van meer duurzaamheid en meer pluriactiviteit. De groep pluriactieve vrouwen acht een ontwikkeling in deze richting waarschijnlijker dan andere vrouwen. Wat bedrijfsverbreding betreft door of een extra tak of een baan buitenshuis is dat niet verbazingwekkend gezien het feit dat op hun bedrijven deze keuze in feite al is genomen. Maar pluriactieve vrouwen voorspellen ook duidelijk vaker dan andere vrouwen een verandering in richting van een meer milieuvriendelijke bedrijfsvoering, door natuur- en landschapsbeheer, ecologisch produceren en/of extensivering van de productie.[30]

Tabel 31 Richting van de toekomstige bedrijfsontwikkeling[31]

(heel) waarschijnlijk	pluriactief	niet-pluriactief	Totaal
kosten besparen	94%	81%	88
uitbreiden	50%	43%	47
intensiveren productie	45%	41%	43
natuur- landschapsbeheer	23%	16%	20
ecologisch produceren	27%	16%	23
extensiveren productie	34%	16%	27
zelf verwerken	52%	14%	37
2e of 3e tak opzetten	31%	3%	20
vrouw baan buitenshuis	37%	3%	24
man baan buitenshuis	23%	0	14
opvolger baan buitenshuis	29%	13%	15
bedrijfsverplaatsing	16%	11%	14
afbouwen	23%	16%	20

Op de vraag welke ontwikkeling men zou wensen, antwoorden de vrouwen duidelijk behoudender. Op de eerste plaats van de gewenste ontwikkelingen staat 'kosten besparen', op de tweede plaats 'uitbreiding' en op de derde plaats 'intensiveren'.
Deze gegevens laten zien dat de meeste vrouwen het liefste door zouden willen gaan op de gebruikelijke manier. Slechts kleine groepen vrouwen geven hun voorkeur aan een ingrijpende verandering bijvoorbeeld in richting van een meer duurzame productiewijze of bedrijfsverbreding.[32]

---

30 Er bestaat op dit punt verschil tussen bedrijfssectoren. Opvallend is dat de glastuinbouw weinig ziet in natuurbeheer of verbreding; dit laatste vooral in tegenstelling tot de akkerbouw die meer verwerking op het bedrijf het meest waarschijnlijk acht.

31 Op deze vraag kon men meerdere antwoorden geven. Daardoor tellen de antwoorden niet op tot 100%.

32 Nadere analyse naar verschillen tussen bedrijfssectoren laat zien dat 'kosten besparen' de meest gewenste oplossing in alle sectoren is. Alleen in de glastuinbouw is een duidelijke tweedeling zichtbaar tussen vrouwen die kiezen voor besparing en die kiezen voor verdere intensivering.

De verschillen tussen pluriactieve en niet-pluriactieve vrouwen zijn klein. Pluriactieve vrouwen zijn iets vaker voorstanders van pluriactiviteit door of een extra tak of een betaalde baan. Anders dan men zou kunnen verwachten gezien hun voorspelling van waarschijnlijk plaatsvindende veranderingen, vinden slechts weinigen van hen een ontwikkeling in richting van een meer duurzame bedrijfsvoering wenselijk. Op dat punt onderscheiden zij zich nauwelijks van niet-pluriactieve vrouwen.

Tabel 32 Wenselijke toekomstige bedrijfsontwikkeling [33]

wenselijk	pluriactief	niet-pluriactief	Totaal
kosten besparen	37%	41%	85
uitbreiden	9%	22%	33
intensiveren productie	7%	16%	26
ecologisch produceren	6%	3%	10
extensiveren productie	7%	10%	18
zelf verwerken	5%	3%	8
2e of 3e tak opzetten	6%		7
vrouw baan buitenshuis	11%		12
man baan buitenshuis	2%		2
bedrijfsverplaatsing	4%	5%	12
afbouwen	6%		4
Totaal	113	104	217

Al hoewel de meeste vrouwen aangeven de veranderingen in de bedrijfsvoering niet wenselijk te vinden, zijn velen toch bereid aan vernieuwingen mee te werken. Ongeveer de helft van de vrouwen is bereid deel te nemen aan gezamenlijke lokale initiatieven van agrariërs met betrekking tot natuur en milieu, streekeigen producten en/of leveranciers-verenigingen.[34] Waar het gaat om streekeigen producten en samenwerking in een leveranciersvereniging zijn de verschillen tussen pluriactieve en niet-pluriactieve vrouwen bijzonder klein.

---

33 Op deze vraag kon men meerdere antwoorden geven. Aangegeven is hoe vaak een bepaald antwoord is gegeven (uitgedrukt als % van het totaal aantal antwoorden).

34 Wanneer men onderzoekt welke invloed de bedrijfssector heeft, blijkt de sector met name beslissend te zijn wanneer het gaat om streekeigen productie en leveranciersverenigingen. Streekeigen productie wordt vooral in de akkerbouw, de grondgebonden tuinbouw en de overige bedrijven als een mogelijkheid gezien, en juist niet in de melkveehouderij en de glastuinbouw. Ook van leveranciersverenigingen verwacht men in de melkveehouderij, gemengde en intensieve veehouderijbedrijven weinig.

Opvallend (en statistisch significant) is wel dat meer pluriactieve dan andere vrouwen met anderen zouden willen samenwerken op het gebied van natuur en milieu. Daarbij maakt het niet uit of het om vrouwen gaat met een betaalde baan of vrouwen met een 'tweede tak'.

Tabel 33 Bereid mee te werken aan gezamenlijk initiatieven van agrariërs in de streek

	pluriactief	niet-pluriactief	Totaal
lokale samenwerking mbt natuur en milieu	63%	51%	57
productie streekeigen producten	49%	41%	44
leveranciersvereniging	48%	41%	44

Op de vraag of men (meer) nieuwe activiteiten zou willen opzetten, antwoorden vrouwen die al een extra activiteit hebben (baan of tweede tak), duidelijk vaker bevestigend dan andere vrouwen.[35] Niet-pluriactieve vrouwen zijn over het algemeen (89%) niet geïnteresseerd. Daarbij maakt het weinig uit of men de interesse voor agrarische of niet-agrarische nevenactiviteiten polst.

Tabel 34 Interesse in nieuwe activiteiten

	pluriactief	niet-pluriactief	Totaal
geen interesse	63%	89%	72
interesse in agrarische activiteiten	13%	3%	9
interesse in niet-agrarische activiteiten	18%	5%	13
interesse in beide	6%	3%	5
Totaal (100%)	62	37	99

5.2 Toekomst van de Nederlandse land- en tuinbouw

In de interviews is behalve de toekomst van het eigen bedrijf aan de orde gekomen welke verwachtingen men heeft ten aanzien van de land- en tuinbouw in het algemeen. Aan de vrouwen is gevraagd in te schatten hoe de volgende trends zich verder ontwikkelen en welke gevolgen dat zal hebben:

- meer buitenshuis werkende agrarische vrouwen,
- meer verwerken van producten op het agrarisch bedrijf en
- meer bedrijven met neventakken.

---

[35] De verschillen tussen bedrijfssectoren zijn minder uitgesproken. Duidelijk is de voorkeur van de melkveehouderij voor een agrarische tweede tak en het geringe interesse voor elke tweede activiteit in de glastuinbouw en de overige bedrijven.

De meeste vrouwen (78%) vinden meer **buitenshuis werk** voor vrouwen persoonlijk een goede ontwikkeling. Zoals te verwachten oordelen pluriactieve vrouwen (82%), en met name diegenen met een baan buitenshuis (88%), hierover nog positiever dan niet-pluriactieve vrouwen (70%).[36]

Tabel 35 Oordeel over effect van meer buitenshuis werk voor boerinnen en tuindersvrouwen

	niet-pluriactief	pluriactief	Totaal
positief	70%	82%	77
negatief	27%	13%	18
weet niet	3%	5%	4
Totaal	37	62	99

Minder positief schat men de gevolgen in voor de Nederlandse land- en tuinbouw. Ongeveer een derde van de vrouwen vindt het voor de landbouw in het algemeen een slechte ontwikkeling dat meer en meer agrarische vrouwen buitenshuis gaan werken. De helft van de vrouwen is het hier niet mee eens en denkt dat het voor de landbouw een goede zaak is.
Een vrij grote groep vrouwen (34%) vindt het belangrijk dat het voor vrouwen gemakkelijker wordt om buitenshuis te werken, bijvoorbeeld door kinderopvang te stimuleren. Het gaat hierbij vooral om buitenshuis werkende vrouwen en vrouwen die een tweede tak op het bedrijf hebben, maar ook om andere vrouwen.

Tabel 36 Oordeel over de betekenis van meer buitenshuis werk van vrouwen voor Nederlandse land- en tuinbouw

	niet-pluriactief	pluriactief	Totaal
positief	54%	53%	53
negatief	38%	29%	32
weet niet	8%	18%	14
Totaal	37	62	99

Rond tweederde van de vrouwen (63%) denkt dat de trend naar meer **verwerking van producten** op het eigen bedrijf verder door zal zetten.[37] Dit geldt vooral voor pluriactieve

---

[36] Vergelijking tussen sectoren laat zien dat vrouwen van melkveebedrijven en in mindere mate ook vrouwen in de glastuinbouw weinig te spreken zijn over de gevolgen van meer buitenshuis werk voor vrouwen: de helft van de vrouwen van melkveebedrijven en een derde van de vrouwen uit de glastuinbouw vindt het een voor vrouwen nadelige ontwikkeling.

[37] Er bestaat hier weinig verschil tussen sectoren. Alleen de glastuinbouw springt er in zoverre uit dat deze vrouwen meer verwerking veel minder waarschijnlijker achten dan de andere vrouwen.

vrouwen (71%). De groep niet-pluriactieve vrouwen is meer verdeeld: de helft (49%) denkt dat de trend verder door zal zetten, terwijl een derde (32%) verwacht dat de trend zal teruglopen.
Verschil bestaat er ook wat hun oordeel betreft over de gevolgen van deze ontwikkeling. Pluriactieve vrouwen verwachten vaker dat de trend naar meer verwerking zal toenemen en vinden dat een positieve zaak zowel voor de vrouwen persoonlijk (45%) als de land- en tuinbouw in het algemeen (55%). Niet-pluriactieve vrouwen zijn hiervan minder overtuigd.

Tabel 37a Oordeel over de trend naar meer verwerking en gevolgen voor vrouwen

	positief	negatief	weet niet	Totaal
pluriactieve vrouwen				
doorzetten	45%	18%	8%	44
teruglopen	10%	3%	3%	10
weet niet	3%	2%	8%	8
Totaal	36	14	12	62 (100%)
niet-pluriactieve vrouwen				
doorzetten	32%	13%	3%	18
teruglopen	14%	8%	11%	12
weet niet			19%	7
Totaal	17	8	12	37 (100%)

Tabel 32b Oordeel over de trend naar meer verwerking en gevolgen voor de Nederlandse land- en tuinbouw

	positief	negatief	weet niet	Totaal
pluriactieve vrouwen				
doorzetten	55%	8%	8%	44
teruglopen	11%	2%	3%	10
weet niet	3%		10%	8
Totaal	36	14	12	62
niet-pluriactieve vrouwen				
doorzetten	41%	5%	3%	18
teruglopen	13%	14%	5%	12
weet niet			19%	7
Totaal	20	7	10	37

Opvallend is dat de vrouwen (pluriactief en niet-pluriactief) iets positiever oordelen over de betekenis van meer verwerking voor de land- en tuinbouw (64%) dan voor vrouwen (54%). De vrouwen met een extra tak op het bedrijf zijn in meerderheid van mening dat meer verwerking voor beide gunstige gevolgen zal hebben, zowel voor vrouwen (71%) als voor de land- en tuinbouw (73%) (zie bijlage 4, tabel 1 en 2). Ongeveer de helft van de vrouwen (48%) vindt meer verwerking een positieve ontwikkeling zowel voor boerinnen en tuindersvrouwen als de Nederlandse land- en tuinbouw in het algemeen.
Een meerderheid van de vrouwen (72%) verwacht dat de trend naar **verbreding door meer economische pijlers** op het bedrijf ook in de toekomst zal doorzetten. Ook hier lopen de pluriactieve vrouwen voorop: 79% verwacht dat de ontwikkeling richting verbreding verder door zal zetten tegenover 60% van de niet-pluriactieve vrouwen.[38]
Meer verdeeldheid is er te zien wanneer het gaat om de betekenis die deze ontwikkeling heeft voor boerinnen en tuindersvrouwen.
Bijna de helft van de pluriactieve vrouwen (43%) denkt dat de trend verder door zal zetten en vinden dat een voor vrouwen positieve ontwikkeling. Hetzelfde geldt voor ongeveer een kwart (22%) van de niet-pluriactieve vrouwen.

Tabel 38 Oordeel over de toekomstige trend met betrekking tot meer verbreding en de betekenis ervan voor vrouwen persoonlijk

	voor vrouwen			
	positief	negatief	weet niet	Totaal
pluriactieve vrouwen				
doorzetten	43%	26%	10%	49
teruglopen	2%	8%	1%	7
weet niet	3%	2%	5%	6
Totaal	30	22	10	62 (100%)
niet-pluriactieve vrouwen				
doorzetten	22%	32%	5%	22
teruglopen	14%	8%		8
weet niet	11%	5%	3%	7
Totaal	17	17	3	37 (100%)

[38] Een analyse naar bedrijfssectoren laat zien dat vooral de vrouwen van akkerbouwbedrijven en de grondgebonden tuinbouw verwachten dar verbreding verder zal toenemen (statistisch significant).

5.3 Voorkeur voor bedrijfsvoering en bedrijfsgrootte

Om te bepalen hoe vrouwen denken over de toekomst van het eigen bedrijf en de landbouw meer in het algemeen, is het belangrijk om te weten wat voor soort bedrijf en wat voor bedrijfsvoering vrouwen het meest aanspreken. Nadere analyse wijst uit dat pluriactieve en niet-pluriactieve vrouwen op dit punt van mening verschillen.
Interessant is verder dat mannen en vrouwen van pluriactieve bedrijven op dit punt meer overeenstemmen dan mannen en vrouwen op niet-pluriactieve bedrijven.

5.3.1 Eigen voorkeur

Uit het onderzoek van De Rooij e.a. (1995) komt naar voren dat vrouwen in vergelijking met hun mannen de voorkeur geven aan kleinschaliger bedrijven en minder dan hun partners gericht zijn op het behalen van een maximale productie.
Ook pluriactieve en niet-pluriactieve vrouwen onderscheiden zich op deze punten.

Pluriactieve vrouwen zijn minder uitgesproken dan niet-pluriactieve vrouwen in hun voorkeur voor kleine bedrijven: ruim een kwart van de pluriactieve vrouwen verkiest het grootschalige, spannende bedrijf boven het kleinere, overzichtelijker en minder drukke bedrijf, tegenover 14% van de niet-pluriactieve vrouwen. Aan de andere kant neigen zij net als de niet-pluriactieve vrouwen naar bescheidenheid wat de bedrijfsvoering betreft.[39]

Tabel 39 Voorkeur voor bepaald bedrijfstype

	pluriactief	niet-pluriactief	Totaal
kleiner bedrijf	73%	86%	77
groter bedrijf	27%	14%	22
topbedrijf	18%	22%	19
bescheiden	82%	78%	80

Nadere analyse laat zien dat met name een aantal vrouwen met een tweede tak (30%) de voorkeur geeft aan een groter en spannender bedrijf (zie tabel 3 in bijlage 4). Wanneer men rekening houdt met zowel de voorkeur voor de grootte als de ambitie van de bedrijfsvoering dan blijken er binnen de pluriactieve vrouwen twee groepen te bestaan: één groep, ruim de helft van de pluriactieve vrouwen (60%) heeft een voorkeur voor het kleine en bescheiden bedrijf; een andere groep, ongeveer een kwart (22%) verkiest het grote maar wat bedrijfsvoering betreft bescheiden bedrijf. De niet-pluriactieve vrouwen hebben daarentegen in meerderheid (73%) een voorkeur voor het kleine en bescheiden bedrijf.

[39] Er bestaat op dit punt geen duidelijk verschil tussen sectoren.

Tabel 40 Voorkeur voor bedrijfsgrootte in combinatie met bedrijfsvoering

	pluriactief	niet-pluriactief
klein en bescheiden	60%	73%
groot en bescheiden	22%	5%
klein topbedrijf	13%	14%
groot topbedrijf	5%	8%

Dezelfde trend is zichtbaar wanneer vrouwen op een schaal van 0 tot 100 aangeven aan welk bedrijf zij de voorkeur geven: een kleinschalig gezinsbedrijf waar met familiearbeid wordt gewerkt of een groot bedrijf met veel vreemd personeel. Bij de niet-pluriactieve vrouwen is de voorkeur voor een klein bedrijf duidelijk terwijl de pluriactieve vrouwen meer verdeeld zijn: een groep verkiest het kleine gezinsbedrijf, een andere een meer grootschalig bedrijf met vreemd personeel. Daarbij maakt het vrijwel niets uit of men een betaalde baan buiten het bedrijf heeft of een nieuwe activiteit op het bedrijf heeft opgezet.

Tabel 41 Voorkeur van vrouwen voor type bedrijf en verwachte voorkeur van de partner

	kleinschalig gezinsbedrijf met alleen familiearbeid			grootschalig bedrijf met veel personeel			Totaal (100%)
	0 - 10	15-20	30-35	40-50	60-70	80-100	
MANNEN							
niet-pluriactief	46%	8%	8%	19%	5%	14%	37
pluriactief	31%	16%	7%	29%	7%	10%	62
VROUWEN							
niet-pluriactief	51%	5%	11%	16%	6%	11%	37
pluriactief	38%	16%	8%	27%	6%	5%	62

Naar verwachting van hun vrouwen geven mannen van niet-pluriactieve bedrijven evenals zij vaker de voorkeur aan kleinere en middelgrote bedrijven dan mannen (en vrouwen) van pluriactieve bedrijven.
Niet-pluriactieve vrouwen denken over het algemeen met hun partner over te stemmen in hun voorkeur voor een bepaald soort bedrijf. Pluriactieve vrouwen voorzien meer meningsverschillen; zij verwachten vaker dan andere vrouwen dat zij in vergelijking met hun partner een groter bedrijf zouden verkiezen.

Tabel 42 Verschil in (verwachte) voorkeur voor een kleinschalig versus grootschalig bedrijf tussen vrouwen en hun partners

	pluriactief	niet-pluriactief	Totaal
vrouwen kleiner	26%	21%	24
man-vrouw gelijk	61%	76%	65
vrouwen groter	13%	3%	9
Totaal (100%)	61	37	98

5.3.2. Verschillen tussen vrouwen en mannen

De meeste vrouwen zijn van mening dat mannen en vrouwen verschillen in hun ideeën en wensen over de ontwikkeling van het eigen bedrijf en de land- en tuinbouw in het algemeen. Hoe men hierover denkt en op welke punten men verschillen signaleert, geeft enig zicht op de eigen voorkeuren, alhoewel voorzichtigheid hierbij geboden is. Men kan zichzelf ook als uitzondering beschouwen in vergelijking met andere vrouwen.

Veel vrouwen denken dat het voor vrouwen in vergelijking met mannen minder belangrijk is om de 'beste ondernemer' te zijn. Ze letten in hun ogen meer op de effecten voor het gezin, dat spanningen niet te hoog oplopen en iedereen de druk aan kan. Opvallend is dat pluriactieve vrouwen het hier vaker niet mee eens zijn dan de andere vrouwen.

Tabel 43 Vrouwen letten meer op effect van de bedrijfsvoering op het gezin

	pluriactief	niet-pluriactief	Totaal
mee eens	85%	95%	88
oneens	13%	5%	10
weet niet	2%		1
Totaal	62	37	99

Pluriactieve vrouwen nemen daarentegen op andere punten meer verschillen waar. Bijna de helft van hen (43%) verwachten dat vrouwen in vergelijking met mannen opener staan tegenover vernieuwingen in de bedrijfsvoering met het oog op bescherming van het milieu (niet-pluriactieve vrouwen 24%).

Tabel 44 Vrouwen staan meer open voor vernieuwing op het gebied van milieu

	pluriactief	niet-pluriactief	Totaal
mee eens	43%	24%	36
oneens	52%	70%	58
weet niet	5%	6%	5
Totaal	62	37	99

Pluriactieve en niet-pluriactieve vrouwen denken dat mannen gemiddeld meer en sneller willen groeien, meer willen investeren en meer willen lenen dan vrouwen. Er bestaat wat dit betreft weinig verschil tussen hen. Wel is ook hier zichtbaar dat pluriactieve vrouwen iets 'groter' denken dan niet-pluriactieve vrouwen.

Tabel 45 Verschil in bedrijfsvoering tussen mannen en vrouwen

	pluriactief	niet-pluriactief	Totaal
mannen willen sneller groeien, investeren en meer lenen.			
eens	47%	48%	46
oneens	52%	49%	49
weet niet	1%	3%	2
Totaal	60	37	97
Als een man 100 wil groeien, hoeveel wil de vrouw groeien?			
veel minder (50-70)	39%	47%	38
minder (75-95)	32%	29%	28
gelijk	25%	21%	21
meer (105-125)	4%		2
veel meer (130-200)		3%	1
Totaal	56	34	90

5.4 Conclusie

Pluriactieve en niet-pluriactieve vrouwen hebben andere ideeën over de toekomst van het eigen bedrijf en de Nederlandse land- en tuinbouw. Hierbij maakt het vrijwel niets uit of men een betaalde baan buiten het bedrijf heeft of een nieuwe tak op het bedrijf heeft opgezet.

Wat het eigen bedrijf betreft voorzien pluriactieve vrouwen meer ingrijpende veranderingen in richting van meer milieuvriendelijke productiemethoden en (meer) pluriactiviteit. Opvallend is dat zij deze veranderingen niet wenselijker vinden dan andere vrouwen. Pluriactieve vrouwen zijn van mening dat vrouwen meer dan mannen open staan voor milieubeschermende aanpassingen in de bedrijfsvoering. Zelf zijn zij vaker dan andere vrouwen bereid aan dergelijke initiatieven mee te werken. Maar ook zij twijfelen aan het voordeel van een dergelijk gedrag voor het eigen bedrijf.

De ontwikkelingen in de land- en tuinbouw die pluriactieve vrouwen voorspellen en de beoordeling van de effecten van deze ontwikkelingen, bevestigen voor een belangrijk deel de door hen al gemaakte keuzes. Zij zijn meer dan andere vrouwen ervan overtuigd dat de trend naar meer verwerking en verbreding zal doorzetten en vinden dat een voor vrouwen en de land- en tuinbouw positieve ontwikkeling.

Opvallend is dat met name niet-pluriactieve vrouwen de voorkeur geven aan kleinschalige, bescheiden bedrijven. De pluriactieve vrouwen zijn meer verdeeld. sommigen verkiezen een kleinschalig, bescheiden bedrijf, anderen juist een groter, spannender bedrijf met vreemd personeel.
In hoeverre wijzen de geconstateerde verschillen tussen pluriactieve en niet-pluriactieve vrouwen nu op meer of minder 'vernieuwingspotentieel'? Het is duidelijk dat pluriactieve vrouwen op een aantal punten meer open staan voor vernieuwing dan andere vrouwen. Ze zijn eerder bereid om in hun bedrijfsvoering rekening te houden met eisen vanuit milieubescherming, natuur- en landschapsbeheer en om de bedrijfsactiviteiten uit te breiden met nieuwe activiteiten en/of een baan buitenshuis. Ze vinden deze veranderingen niet wenselijker dan andere vrouwen, maar accepteren blijkbaar eerder de noodzaak tot verandering. Interessant is dat zij in verbreding en vernieuwing mogelijkheden zien om het bedrijf op een ambitieuze manier vorm te geven.

Hoofdstuk 6
Samenvatting

I Het vernieuwingsproces

Doeleinden

Wanneer vrouwen nieuwe activiteiten op het bedrijf starten of betaald werk buiten het bedrijf verrichten, willen zij over het algemeen een of meer van de volgende doeleinden nastreven:

1) een zelfstandig werkveld op of buiten het bedrijf, eigen inkomen en een onafhankelijke professionele identiteit;
2) extra inkomen om bij te dragen aan het onderhoud van gezin en bedrijf;
3) plezier en stimulans voor de persoonlijke ontplooiing door activiteiten naast huishouden en bedrijf en de sociale contacten die daarmee gepaard gaan.

Kenmerkend is dat zij niet alleen om economische redenen nieuwe werkzaamheden opvatten; een derde van de geïnterviewde vrouwen is op zoek naar extra inkomen, een derde wil een zelfstandig werkterrein en ongeveer een kwart wil beide realiseren. Slechts weinig vrouwen zijn in eerste instantie op zoek naar een plezierige tijdbesteding en middel voor zelfontplooiing. Opvallend is dat het voor de meesten het plezier dat zij aan het werk en de contacten beleven, wel een belangrijk tweede doel is.

Afweging van kosten en baten

Bij de start en de verdere ontwikkeling van de nieuwe activiteiten houden de vrouwen rekening met hun andere taken en verantwoordelijkheden. Het nieuwe werk moet hiermee combineerbaar zijn en inpasbaar zijn in de gewone gang van zaken. Er moet genoeg tijd blijven voor gezin, huishouden en bedrijf. De nieuwe activiteit mag niet te hoge financiële kosten en risico's met zich meebrengen.
De afweging van de mogelijke kosten tegen de verwachte baten, zoals zelfstandigheid, extra inkomen en plezier en ontplooiing, leidt ertoe dat men bepaalde voorwaarden stelt aan de keuze en vormgeving van de nieuwe activiteit.
Velen willen niet buitenshuis werken, anderen willen niet fulltime of niet het hele jaar door met de nieuwe activiteiten bezig zijn. De werktijden moeten bij voorkeur flexibel en zelf te bepalen zijn. De investeringen bij de start mogen niet te hoog zijn. De meeste vrouwen willen het werk alleen uit kunnen voeren zonder personeel. De voorkeur van de meesten gaat daarom uit naar kleinschalige tweede takken of, in het geval van buitenshuis werk, een parttime baan.

Start en verdere ontwikkeling

De meeste vrouwen beginnen hun nieuwe activiteiten op kleine schaal. Waar mogelijk maken zij gebruik van bestaande ruimtes. Familieleden en vrienden helpen bij nodige verbouwingen. Velen vermijden het een lening bij de bank te vragen en financieren de start uit eigen middelen.
In de loop van de tijd en stap voor stap voeren zij verbeteringen door en breiden zij de activiteiten verder uit.

Er komt een proces van professionalisering op gang dat zich kenmerkt door een meer professionele aanpak van het werk en een meer professionele identiteit. De nieuwe activiteit neemt een centraler plek in het leven in en vrouwen investeren in de ontwikkeling van de eigen vaardigheden.

Tevredenheid

De meeste vrouwen zouden de nieuwe activiteiten niet meer willen missen. Zij hebben plezier in het werk en de waardering en het respect van klanten geven veel voldoening. Ze zijn trots op hun product en ervaren het realiseren van hun eigen ambities als bevredigend. Daar staat tegenover dat de nieuwe activiteiten meestal meer tijd kosten dan zij van te voren hadden beraamd. Hun leven is veel drukker geworden en zij hebben in hun ogen soms te weinig tijd voor gezin, agrarisch bedrijf en ontspanning. Uit de sociale omgeving komen herhaaldelijk negatieve reacties omdat zij niet meer zouden voldoen aan hun plichten als boerin en moeder en geen goede ondernemer zouden zijn. Het inkomen valt sommigen tegen vooral in relatie tot de tijd die men erin moet investeren.

Rentabiliteit

De rentabiliteit van de nieuwe activiteit kan niet precies worden berekend omdat exacte gegevens over inkomen en kosten ontbreken. Er kan verder geen rekening worden gehouden met de ontwikkelingsfase waarin een onderneming zich bevindt omdat in het databestand geen informatie over de bestaansduur van de nieuwe activiteiten is opgenomen. Doordat de meeste vrouwen hun onderneming geleidelijk opbouwen is het moeilijk om het startmoment exact te bepalen.
Duidelijk is dat de hoogte van het gerealiseerde inkomen verschilt. Een kwart van alle vrouwen denkt met hun inkomen het gezin te kunnen onderhouden. De anderen zijn hiertoe vooralsnog niet in staat. Een belangrijk deel van het inkomen wordt besteed aan afbetalingen en nieuwe investeringen in zowel de nieuwe activiteit als het agrarisch bedrijf. Daarnaast draagt men bij tot de dagelijkse kosten van het huishouden en betaalt men uitzonderlijke uitgaven.

De meeste nieuwe activiteiten zijn zowel inhoudelijk als organisatorisch hecht vervlochten met zowel het bedrijf als het huishouden. Ook om die reden is het moeilijk om de rentabiliteit te berekenen. De grenzen tussen huishouden en bedrijf, betaald en onbetaald werk zijn vloeiend omdat men arbeidstijd en ruimte 'dubbel' gebruikt en ook andere productiemiddelen, zoals te verwerken agrarische producten vaak niet als kosten berekent. In de beleving van de betrokkenen is dat een belangrijk voordeel omdat kosten worden vermeden en relatief snel 'winst' wordt gemaakt. Formeel zijn de meeste tweede takken op het bedrijf ondergebracht in een apart bedrijf; waar dat niet het geval is, wordt er in ieder geval een aparte boekhouding bijgehouden. Er bestaat een tegenstelling tussen de formele scheiding en de praktische verwevenheid tussen de nieuwe activiteiten en bedrijf en huishouden. Enerzijds investeren vrouwen als vanzelfsprekend veel tijd omdat zij er 'toch zijn', anderzijds realiseren zij zich dat zij voor dit werk 'eigenlijk' betaald zouden moeten worden wat de activiteit vaak nog niet kan opbrengen.

II De vernieuwende vrouwen

Verschillen tussen pluriactieve en niet-pluriactieve vrouwen

Pluriactieve en niet-pluriactieve vrouwen onderscheiden zich niet wat opleiding en werkervaring betreft. Evenmin bestaat er verschil in leeftijd en gezinssituatie. In de pluriactieve bedrijven nemen gezinsleden vaker deel aan de zorg voor huishouden en gezin. Daarnaast maken pluriactieve vrouwen duidelijk vaker gebruik van al dan niet betaalde hulp door derden.

Duidelijke verschillen bestaan er tussen bedrijfssectoren. Pluriactiviteit komt in de glastuinbouw vrijwel niet voor en in de grondgebonden tuinbouw duidelijk minder dan in andere sectoren. De grootte van het bedrijf is niet van invloed: er zijn zowel grote als kleine pluriactieve bedrijven. Uitgaande van het subjectieve oordeel van de vrouwen, is de economische situatie van pluriactieve bedrijven minder gunstig dan de situatie van niet-pluriactieve bedrijven.

Pluriactieve vrouwen hebben een meer gelijkwaardige positie dan andere vrouwen. Ze beschouwen zich zelf vaker als mede-onderneemster en zijn meer betrokken bij het management van het bedrijf.
De verschillen in positie komen overeen met verschillen in normen en waarden ten aanzien van de positie van vrouwen in huishouden en bedrijf. Vrouwen zonder extra activiteiten hechten veel waarde aan een seksespecifieke scheiding van taken en verantwoordelijkheden: vrouwen zijn met name verantwoordelijk voor gezin en huishouden, de bedrijfsvoering is zaak van de man. Pluriactieve vrouwen leggen meer de nadruk op het delen van verantwoordelijkheden zowel binnen huishouden en gezin als op het bedrijf. Zij vinden dat zij als vrouwen werken en zorgen kunnen combineren. Zij willen niet alleen meewerken op het bedrijf, maar een eigen werkterrein hebben en als partner meedenken en meebeslissen over de ontwikkeling van het bedrijf.

Hulpbronnen en restricties

De bovengenoemde verschillen tussen pluriactieve en niet-pluriactieve vrouwen kunnen geïnterpreteerd worden als verschillen in hulpbronnen en restricties voor het ontwikkelen van nieuwe activiteiten. Op die manier kan mede verklaard worden waarom sommige vrouwen wel en andere geen nieuwe activiteiten starten.
Pluriactieve vrouwen kunnen in grotere mate beschikken over de volgende hulpbronnen. Ze hebben vaker kapitaal ingebracht in het bedrijf. Zij zijn actiever betrokken bij de bedrijfsvoering en het nemen van beslissingen over de ontwikkeling van het bedrijf. Daardoor hebben zij meer mogelijkheden om 'eigen' activiteiten op te zetten. Pluriactieve vrouwen beschouwen meedenken en meebeslissen als hun recht èn als hun verantwoordelijkheid. Naar men kan verwachten is de gedeelde verantwoordelijkheid voor het management een stimulans om eigen initiatieven te nemen. Mede verantwoordelijk te zijn voor het inkomen is eveneens een belangrijke drijfveer om extra bronnen van inkomsten te creëren, zeker wanneer de economische situatie als minder gunstig wordt ingeschat.

Een belangrijke hulpbron ligt in een meer gelijkwaardige positie binnen het gezin. Op basis van het onderzoek kan niet worden vastgesteld of de meer gelijkwaardige verdeling van het huishoudelijk werk en de zorg voor het gezin pas na het opzetten van nieuwe activiteiten tot stand is gekomen. Pluriactieve vrouwen zijn in elk geval meer dan andere vrouwen een voorstander van een verdeling van zorgtaken. Daarvan uitgaande kan men verwachten dat zij meer dan andere vrouwen konden rekenen op de steun van andere gezinsleden, of althans eerder bereid waren de onderhandelingen hierover aan te gaan. Zij denken ook positiever dan niet-pluriactieve vrouwen over het uitbesteden van taken aan derden. Het feit dat zij meer dan anderen van mening zijn dat het werk binnenshuis anders kan worden georganiseerd, zal naar verwachting de start van een nieuwe activiteit zowel in praktische als in psychologische zin makkelijker maken.

Wat de psychologische ruimte betreft is daarnaast de minder traditionele normatieve 'bagage' van pluriactieve vrouwen een belangrijke hulpbron. Naar hun mening is de zorg voor huishouden en gezin niet de exclusieve en voornaamste verantwoordelijkheid van vrouwen maar is de combinatie van werk en zorg geoorloofd en wenselijk. Wat de participatie van vrouwen in het management van het agrarisch bedrijf betreft, denken zij geëmancipeerd en zijn zij gericht op samenwerken als gelijkwaardige partners.

Niet-pluriactieve vrouwen kunnen in mindere mate beschikken over de bovenstaande hulpbronnen waardoor het voor hen moeilijker is om vergelijkbare initiatieven te nemen. Op het bedrijf werken zij weliswaar in gelijke mate mee als pluriactieve vrouwen maar zij hebben geen deel in de bedrijfsvoering. Hun verantwoordelijkheid ligt voornamelijk binnenshuis en het werk verbonden met de zorg voor huishouden en gezin voeren zij vrijwel alleen uit. Deze verdeling van taken en verantwoordelijkheden is conform hun normen en waarden. Zij hebben geen directe invloed op de economische situatie van het bedrijf en hebben gezien hun relatief afhankelijke positie binnen het bedrijf weinig mogelijkheden zelfstandig initiatieven te nemen. Het feit dat zij niet de economische verantwoordelijkheid voor het gezin dragen, stimuleert hen niet economische activiteiten te nemen.
Voor hen is het meer vanzelfsprekend om indirect, door bezuinigingen op de huishoudelijke uitgaven, bij te dragen aan een herstel van het inkomen. Bovendien beoordelen zij de economische situatie van het bedrijf gunstig waardoor een directe aanleiding voor het nemen van initiatieven ontbreekt.

Pluriactieve bedrijven zijn niet groter of kleiner dan niet-pluriactieve bedrijven. Wel is er verschil tussen de sectoren waartoe zij behoren. Niet-pluriactieve vrouwen komen relatief vaker van bedrijven die mogelijk minder gunstige voorwaarden voor extra activiteiten op het eigen bedrijf bieden, namelijk bedrijven uit de sectoren glastuinbouw en overige tuinbouw. Daarnaast beschikken pluriactieve bedrijven waarschijnlijk over meer arbeidsreserves dan niet-pluriactieve bedrijven. Op het moment van onderzoek werken er in elk geval meer familieleden parttime op het bedrijf en maken zij meer gebruik van de mogelijkheid om werknemers incidenteel in te schakelen. Naar verwachting gaat het bij beide groepen om relatief goedkope arbeidskrachten. Zowel de grote mate aan flexibiliteit als de relatief lage prijs zijn van voordeel bij het ontwikkelen van nieuwe bedrijfsactiviteiten.

III Vernieuwingspotentieel

Verschil in toekomstvisie

Pluriactieve vrouwen hebben een duidelijker beeld van de toekomst van het eigen bedrijf dan andere vrouwen. Dat geldt zowel voor vrouwen met een betaalde baan als voor vrouwen met een zogenaamde 'tweede tak'.
Zij voorspellen bovendien een ontwikkeling in een andere richting. Vaker dan niet-pluriactieve vrouwen voorzien zij veranderingen in de bedrijfsvoering in richting van een meer milieuvriendelijke productiewijze (extensivering, ecologische productiemethoden, natuur- en landschapsbeheer) en verbreding van het bedrijf door extra takken en betaalde werkzaamheden buiten het bedrijf. Opvallend is dat zij op zich geen voorstander zijn van deze veranderingen - zij vinden het niet wenselijk maar verwachten toch dat de ontwikkeling in deze richting zal verlopen. Zij hebben meer interesse dan niet-pluriactieve vrouwen in de ontwikkeling van nieuwe activiteiten en de deelname aan nieuwe initiatieven van andere agrariërs.
Pluriactieve vrouwen staan positiever dan andere vrouwen tegenover de trend in richting van meer verwerking op het bedrijf en verbreding door meer economische pijlers en schatten de gevolgen zowel voor vrouwen persoonlijk als voor de Nederlandse land- en tuinbouw gunstiger in.

Wat de eigen voorkeur voor bedrijfsgrootte en bedrijfsvoering betreft, valt op dat met name niet-pluriactieve vrouwen een voorkeur hebben voor het kleinschalige en bescheiden bedrijf. De pluriactieve vrouwen zijn meer verdeeld: een relatief grote groep kiest voor het kleine, bescheiden bedrijf, maar een andere groep verkiest een iets groter en meer ambitieus bedrijf waar ook ruimte is voor vreemd personeel. Het laatste geldt met name voor vrouwen met nieuwe activiteiten rondom het agrarisch bedrijf.

Vernieuwingsgezindheid

Pluriactieve en niet-pluriactieve vrouwen verschillen op een aantal punten duidelijk wanneer het gaat om hun visie op de toekomst van het eigen bedrijf en de land- en tuinbouw meer in het algemeen. Opvallend is dat er wat de gewenste bedrijfsvoering betreft weinig verschil bestaat. Pluriactieve vrouwen blijken vernieuwingen in richting van meer milieuvriendelijke productiemethoden en verbreding niet wenselijker te vinden dan andere vrouwen. Toch lijken zij eerder bereid te zijn veranderingen in die zin door te voeren: zij voorzien dat de veranderingen in deze richting zullen verlopen en geven aan deze te ondersteunen door medewerking aan vernieuwende initiatieven van anderen en hun interesse in meer verbreding van het eigen bedrijf. Dit geldt zowel voor de vrouwen met een tweede tak als de vrouwen met een betaalde baan buiten het bedrijf. Wat dat betreft staan pluriactieve vrouwen opener tegenover 'vernieuwing'. Het verschil tussen ideaal en praktijk zou men mogelijk kunnen verklaren uit een meer pragmatische houding van de pluriactieve vrouwen. Zij zien de noodzaak van verandering en vanuit die acceptatie zijn zij bereid aan de veranderingen actief mee te werken en in te passen in een toekomstgerichte, ambitieuze bedrijfsvoering. In hoeverre men deze veranderingen als wenselijk gaat beschouwen, zal naar verwachting afhangen van de geboekte resultaten. Vooralsnog staan velen van hen sceptisch tegenover het voordeel voor het eigen bedrijf om bijvoorbeeld voorloper te zijn met een milieuvriendelijke bedrijfsvoering.

Het enthousiasme van pluriactieve vrouwen voor hun activiteiten kan voor anderen een bron van inspiratie zijn en aanleiding geven om een pessimistische houding ten aanzien van 'vernieuwing' te herzien. Belangrijk is wel dat de positieve effecten van deze veranderingen zowel in sociale als in economische zicht voor anderen zichtbaar worden. De pluriactieve vrouwen zijn ondanks hun persoonlijke tevredenheid terughoudend wanneer het erom gaat de voordelen van vernieuwing voor het bedrijf te benoemen. Onzekerheid omtrent de economische resultaten op de korte en langere termijn speelt daarbij een belangrijke rol.

Literatuur

Bock B.B. (1996), **Nieuwe onderneemsters op het platteland**, Dordrecht: De Jong & Van Doorne-Huiskes

Bock B.B. (1994), Female farming in Umbrian agriculture, in: van der Plas & M. Fonte, **Rural Gender Studies in Europe**, Assen: van Gorcum

Bock B.B., A. de Jong (1994), **Carrières van vrouwen en mannen**, Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken

Bock B.B., C. de Olde (1995), **Stress bij de combinatie van werk en zorg**, Den Haag: Emancipatieraad

Bock B.B. & A. van Doorne-Huiskes (1995), The careers of men and women: a life-course perspective, in: A. van Doorne-Huiskes, J. van Hoof, E. Roelofs, **Women and the European Labour Markets**, London: PCP, pp. 72-90

Broekhuizen R. van, L. Klep. H. Oostindië, J.D. van der Ploeg (red.) (1997), **Atlas van het vernieuwende platteland**, tweehonderd voorbeelden uit de praktijk, Doetinchem: Misset

Broekhuizen R. van, J.D. van der Ploeg (red.) (1997), **Over de kwaliteit van platte-landsontwikkeling**; opstellen over doeleinden, sociaal-economische impact en mechanismen, Wageningen: CRES/LUW

Bruin R., de (1997), **Dynamiek en duurzaamheid**; beschouwing over bedrijfsstijlen, bestuur en beleid (diss.), Wageningen: CRES

Carneiro M.J. (1996), Pluriactivité: La trajectoire d'une categorie, in: **Cahiers d'economie et sociologie rurales**, no. 38, pp. 6-36

Chapman P. (19960, Women's experience of rural disadvantage, in: P. Chapman & S. Lloyd (ed.), **Women and acces in rural areas**, Aldershot: Avebury

Coleman J.S., T.J. Fararo (red.), **Rational choice theory, advocacy and critique**, Newsbury Park/London/New Delhi: Sage

Dessens J., J. van Doorne-Huiskes, E. Mertens (1990), **Arbeidsmarkt en gezin**, Den Haag: OSA

Djurfeldt G. (1996), Defining and operationalizing family farming from a sociological perspective, in: **Sociologia ruralis**, vol. 36, no. 3, 340-351,

Elster J. (ed.) (1986), Rational choice, Oxford: Basil Blackwell Ltd.

Fischer A. (1996), Hoe rationeel zijn seksestereotiepe keuzen?, in: **Tijdschrift voor vrouwenstudies**, jg. 17, no. 3, pp. 297-304

Fuller A.M. (1990) From parttime farming to pluriactivity: a decade of change in rural Europe, in: **Journal of Rural Studies**, vol. 6, no.4, pp. 361-373

Gasson R., A. Errington (19930, **The farm family business**, London: CAB international

Haan, H. de (1993), Images of family farming in the Netherlands, in:**Sociologia Ruralis**, vol. 33, no. 2, pp. 147-166

Hendrikse A., L. Klaver (1995a), **Kaas in de badkuip**, Wageningen: LUW/NBvP

Hendrikse A. & L. Klaver (1995b), **Agrarische vrouwen vernieuwen het platteland**, Wageningen: LUW

Hobbelink A., S. Spijkers (1986), Naar meer zicht op de verhouding tussen de seksen in de landbouw, in: **Spil**, no. 53/54, pp. 41-50

Hobbelink A., (1991), Boerinnengeschiedenis 1940-90; de jaren 50 als keerpunt, in: **Spil**, no. 93/94, pp. 5-10

Kloeze J.W. te, (1996), **Agritourism in Europe**: Theory, benefits, the role of women and the aspect of training and cooperation, speech held at the agritouristic conference in Walbrzych, Polen

Lippe T. van der (1993), **De arbeidsdeling tussen mannen en vrouwen** (diss.), Amsterdam: Thesis

Mackinnon N., J.m. Bryden, C. Bell, A.M. Fuller, M. Spearman (1991), Pluriactivity, structural change and farm household vulnerability in Western Europe, in: **Sociologia ruralis**, vol. 26, no. 1, pp. 58-71

Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij (1995a), **Dynamiek en vernieuwing**, Tweede kamer, Kamerstuk 24140 nrs. 1-2, Den Haag: SDU

Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij (1995b), **Besluit subsidieverlening in het kader van plattelandsvernieuwing**, Directie Juridische Zaken No. J 9517730, Den Haag

Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij (1997), **Infoset plattelandsvernieuwing**, nieuwe kansen voor de regio, Den Haag

Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij & Ministerie van Volkshuisvestiging, Ruimtelijke Ordening en Milieu (1995), **Buiten leven in Nederland**, deel 1 en 2, Den Haag

Oomens M., G. Kriekaard (1989), **De problematiek van het onproblematische**, een verkennend onderzoek naar de leefbaarheid van kleine kernen en hun omringende omgeving, bekeken vanuit de positie, het standpunt en de ervaring van vrouwen, Tilburg: PON

Peters K. (1996), **Kansen voor agritoerisme**, Literatuurstudie naar de mogelijke betekenis van agritoerisme, Den Haag; Stichting Recreatie

Redclift M. (1986), Survival strategies in rural Europe: continuity and change, in: **Sociologia ruralis**, vol. 26, no. 3/4, pp. 218-227

Rooij S. de, E. Brouwer. R. van Broekhuizen (1995), **Agrarische vrouwen en bedrijfsontwikkeling**, Wageningen: LUW/WLTO

Sanders K. (1996), De operationalisering van de normatieve context, De rational-choice benadering voor het verklaren van sekseverschillen op de arbeidsmarkt, in **Tijdschrift voor vrouwenstudies**, jg. 17, no. 3, pp. 286-295

Schreurs E., P. Vrieler (1988), **Arbeid naast het bedrijf in de agrarische sector**, Wageningen: LUW/NAJK

Shortall S. (1996), Trainig to be farmers or wives? Agricultural training for women in Northern Ireland, in: **Sociologia ruralis**, vol. 36, no. 3, pp. 269-285

Trip G. (red.) (1996), **Voorzetting agrarische bedrijfseconomie**, deel II planning (dictaat), Wageningen: LUW

Turkenburg M. (1995), **Een baan en een kind**, afspraken en strategieën van laag opgeleide vrouwen (diss.), Tilburg: Tilburg University Press

Turkenburg M. (1996), Flirten met een spierballentheorie, in: **Tijdschrift voor vrouwenstudies**, jg. 17, no. 3, pp. 305-313

Vries W. M. de (1995), **Pluri-activiteit in de Nederlandse landbouw**, Wageningen: CRES

Vries A. de (red.) (1997), **Jaarboek emancipatie '97**; Arbeid en Zorg, Den Haag: VUGA

Wiskerke H., R. de Bruin (1996), **Noord-Beveland, Ondernemend**, Plattelandsvernieuwing in woord en praktijk, Aardenburg: Zeeland Studiecentrum

Bijlage 1
(bij hoofdstuk 2)

Achtergrondkenmerken respondenten

KBK databestand uit "Agrarische vrouwen vernieuwen het platteland", A. Henderikse & L. Klaver, 1996a/b
WLTO databestand "Vrouwen en bedrijfsontwikkeling", S de Rooij e.a., 1996

Tabel 1 Leeftijd

	KBK	WLTO	
		pluriactief	beide
22 - 25 jaar	9%	1%	1%
26 - 35 jaar	28%	21%	20%
36 - 45 jaar	25%	32%	31%
46 - 55 jaar	30%	31%	35%
56 - 65 jaar	8%	15%	13%
Totaal	79	62	99
gemiddeld	41 jaar	45 jaar	45 jaar

Tabel 2 Zorgsituatie

	KBK	WLTO	
		pluriactief	beide
geen kinderen	11%	3%	2%
volwassen kinderen	27%	36%	37%
tieners (13 t/m 17 jaar)	20%	18%	17%
basisschool (6 t/m 12 jaar)	11%	18%	21%
zeer klein (0 t/m 5 jaar)	31%	25%	23%
Totaal	79	61	97

Tabel 3 Opleiding

	KBK	WLTO	
		pluriactief	beide
lagere school	1%	2%	3%
MAVO/HAVO/VWO	15%	32%	26%
LBO	29%	39%	41%
MBO	39%	8%	8%
HBO	12%	3%	3%
universiteit	3%	3%	3%
onbekend	1%	13%	16%
Totaal	79	62	99
agrarische opleiding	16%	10%	6%

Tabel 4 Ervaring buitenshuis werk

	KBK	WLTO	
		pluriactief	beide
ja	82%	75%	78%
nee	18%	25%	22%
Totaal	79	62	99

Tabel 5 Lidmaatschap organisatie voor plattelandsvrouwen en/of standsorganisatie

	KBK	WLTO	
		pluriactief	beide
vrouwenorganisatie	39%	31%	24%
standsorganisatie	22%	3%	2%
beide	17%	13%	11%
geen van beide	22%	53%	63%
Totaal	79	62	99

Tabel 6 Bedrijfssector

	KBK	WLTO	
		pluriactief	beide
melkveehouderij	44%	21%	15%
akkerbouw	18%	31%	22%
glastuinbouw	1%	10%	25%
vollegr. tuinbouw	3%	18%	21%
veehouderij	5%	1%	2%
gemengd	15%	19%	15%
anders	14%		
Totaal	79	62	99

Tabel 7 Extra activiteit

	KBK	WLTO
agrarische activiteit	28%	50%
niet-agrarische activiteit		5%
agrarisch + niet-agrarisch		17%
verwerking en/of verkoop	28%	
toerisme/recreatie	25%	
baan buitenshuis	15%	10%
overig	4%	
baan + agrarische tak		10%
baan + niet-agrarische tak		3%
baan + agrar. + niet-agrar. tak		5%
Totaal	79	62

Bijlage 2
(bij hoofdstuk 3)

Tabel 1 Doeleinden
(zoals genoemd door % van respondenten)

	tweede tak	betaalde baan	Totaal
werk	28%	42%	24
inkomen	30%	25%	22
werk en inkomen	27%		18
plezier	15%	33%	14
Totaal (100%)	66	12	78

Tabel 2 Ervaren kosten
(zoals genoemd door % van respondenten)

	tweede tak	betaalde baan	Totaal
gebondenheid	37%	8%	33
hoeveelheid werk	66%	17%	58
verlies privéleven	43%	42%	43
minder tijd huishouden	25%	17%	24
minder tijd kinderen	16%		14
minder tijd bedrijf	8%	8%	8
negat. reacties familie	15%	8%	14
negat. reacties buren ed.	34%	50%	37
negat. reacties officiëlen	9%		8
tegenvallend inkomen	21%	8%	19
werk niet leuk	12%		10
Totaal (100%)	65	12	77

Tabel 3 Gerealiseerd inkomen

	tweede tak	betaalde baan	Totaal
ja	55%	42%	41
gering	20%	17%	15
quitte	25%	25%	19
nee		16%	2
Totaal (100%)	65	12	77

Bijlage 3
(bij hoofdstuk 4)

Tabel 1 Opleiding naar betaalde baan

	geen betaalde baan	betaalde baan	Totaal
lagere school	3%	6%	3
mavo	57%	19%	41
vwo	22%	38%	21
lbo	6%	6%	5
mbo	10%	6%	8
hbo	2%	13%	3
univers.		12%	2
Totaal	67	16	83

Tabel 2: Afkomst uit agrarisch milieu

	pluriactief	niet-pluriactief	totaal
ja	63%	57%	60
nee	37%	43%	39
Totaal	62	37	99

soort pluriactiviteit	buitenshuis	tweede tak	beide
ja	33%	74%	36%
nee	67%	26%	64%
Totaal	6	43	11
geen antwoord		2	

ervaring buitenshuis werk	nooit	verleden	ook nu
ja	86%	59%	35%
nee	14%	41%	65%
Totaal	22	60	17
geen antwoord		1	

Tabel 3 Zorg voor anderen buiten het gezin

	niet-pluriactief	pluriactief	Totaal
nee	3%	17%	12
dagelijks	14%	15%	14
wekelijks	83%	68%	73
Totaal (100%)	37	62	99

Tabel 4: Bedrijfsgrootte naar sector en pluriactiviteit[40]

	niet-pluriactief (N= 37)			pluriactief (N=62)		
	klein	middel	groot	klein	middel	groot
melkvee	200 l (1)	350 l (1)		192 l (4)	311 l (2)	422 l (3)
akkerbouw	29 ha (2)	54 ha (1)		31 ha (7)	57 ha (10)	100 ha (2)
glastuinbouw[41]	6.6 m^2 (4)	9.9 m^2 (5)	23.5m^2 (4)	5.4m^2 (2)	10.4 m^2 (2)	31.5m^2 (2)
over. tuinbouw	2 ha (8)		55 ha (2)	10 ha (9)		45 ha (1)
over.	2 ha (1)	23 ha (1)	54 ha (2)	12 ha (5)	30 ha (3)	73 ha (6)
Totaal	16 (43%)	8 (22%)	8 (22%)	27 (44%)	17 (27%)	14 (23%)

(uitleg tabel: per categorie is de gemiddelde grootte vermeld en tussen haakjes het aantal bedrijven dat tot die categorie behoort. Van een aantal bedrijven is de grootte onbekend: niet-pluriactief 5 bedrijven 13%; pluriactief 4 bedrijven (6%)).

Tabel 5 Oordeel over het bedrijfsinkomen

	niet-pluriactief	pluriactief			Totaal
		baan buitenshuis	tweede tak	beide	
zeer goed	8%		2%		4
goed	38%	50%	58%	27%	46
redelijk	40%	33%	20%	27%	29
matig	11%	17%	18%	37%	17
slecht	3%		2%	9%	3
Totaal	37	6	45	11	99

[40] De categorieën klein, middel, groot zijn als volgt gedefinieerd: (1) melkveehouderij: klein (tot 200 l, middel 250-350 l, groot meer dan 350 l. (2) akkerbouw: klein t/m 40 ha, middel 41 t/m 70 ha; groot meer dan 71 ha. (3) glastuinbouw: klein tot 10.000 m^2, middel tot 15.000 m^2; vanaf 15.000 m2. (4) overige tuinbouw en overige: klein t/m 20 ha, middel t/m 40 ha, groot vanaf 41 ha.

[41] aantal m^2 x 1000

Tabel 6 Invloed op de bedrijfsontwikkeling

	niet-pluriactief	pluriactief			Totaal
		baan buitenshuis	tweede tak	beide	
veel	8%	17%	15%	27%	14
enigszins	50%	50%	69%	36%	56
geen	42%	33%	16%	37%	28
Totaal	36	6	45	11	98

Tabel 7 Voorkeur voor bepaalde vorm van samenwerking

	niet-pluriactief	pluriactief			Totaal
		baan buitenshuis	tweede tak	beide	
eigen stuk	6%	83%	27%	27%	22
samen met man	78%	17%	62%	64%	64
los van bedrijf	16%		11%	9%	12
beslissing samen	62%	67%	73%	91%	69
man beslist	38%	33%	27%	9%	29
Totaal	37	6	44	11	98

Tabel 8 Typering van de eigen positie

	niet-pluriactief	pluriactief		
		baan buitenshuis	tweede tak	beide
medeondernemer	19%	33%	42%	20%
vaste taken	14%	33%	16%	10%
inspringen	27%	17%	20%	30%
huisvrouw/moeder	40%	17%	22%	40%
Totaal	37	6	45	10

Tabel 9 Beschikbare arbeidskrachten

A niet-pluriactief

	man	vrouw	zoon	dochter	(schoon)ouders	broer/zwager
> 40 uur	97%	5%	30%			22%
20-40 uur	3%	32%			8%	
10-20 uur		30%	3%			
< 10 uur		27%	11%	14%	5%	

B pluriactief

	man	vrouw	zoon	dochter	(schoon)ouders	broer/zwager
> 40 uur	82%	10%	21%		7%	13%
20-40 uur	13%	26%	3%		3%	2%
10-20 uur		36%	13%			
< 10 uur	5%	24%	10%	19%	11%	10%

Tabel 10 Beschikbare andere arbeidskrachten (geen familie)

	niet-pluriactief	pluriactief
nee	20%	21%
vaste werknemers	3%	5%
seizoensarbeiders	8%	8%
incidentele arbeiders	11%	32%
gemengd (vast, seizoen, en/of incidenteel)	58%	34%
Totaal	37	62

Bijlage 4
(bij hoofdstuk 5)

Tabel 1: Oordeel over de betekenis van meer verwerking op het bedrijf voor vrouwen persoonlijk

	niet-pluriactief	pluriactief				Totaal
		baan buitenshuis	tweede tak	beide	totaal	
goed	46%	17%	71%	27%	58%	53
slecht	22%	50%	16%	36%	23%	22
weet niet	32%	33%	13%	37%	19%	24
Totaal	37	6	45	11	62	99

Tabel 2: Oordeel over de betekenis van meer verwerking op het bedrijf voor de nederlandse land- en tuinbouw

	niet-pluriactief	pluriactief				Totaal
		baan buitenshuis	tweede tak	beide	totaal	
goed	54%	50%	73%	64%	69%	63
slecht	19%	17%	7%	18%	10%	13
weet niet	27%	33%	20%	18%	21%	23
Totaal	37	6	45	11	62	99

Tabel 3 Voorkeur voor bedrijfsgrootte in combinatie met bedrijfsvoering
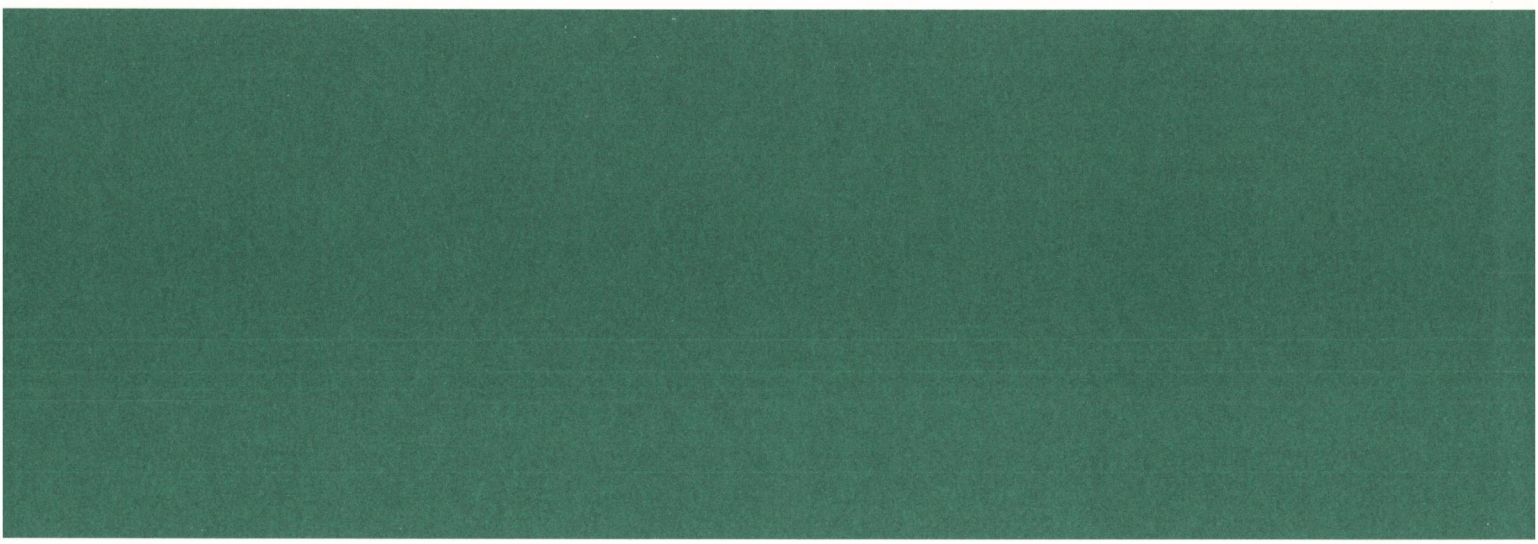
	betaalde baan	tweede tak	beide
klein en bescheiden	67%	53%	82%
groot en bescheiden		27%	18%
klein topbedrijf	33%	13%	
groot topbedrijf		7%